

П. ДЪРВИНГОВЪ
Полковникъ о. з.

БОЕВЕТЪ ВЪ ИЗТОЧНИТЪ РОДОПИ
ОТЪ ГРАНИЦАТА ДО КЪРДЖАЛИ
ВЪ ВОЙНАТА СРЕЩУ ТУРЦИТЪ ПРЕЗЪ 1912 Г.

(ПСИХОЛОГИЧЕСКА СТУДИЯ)

ИЗДАНИЕ НА КОМИТЕТА ЗА ПОСТРОЙКА ПАМЕТНИКЪ НА ПАДНАЛИТЪ БЪЛГАРСКИ
ВОИНИ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА ГР. КЪРДЖАЛИ

СОФИЯ
Печатница „Художникъ“
1939

№ 8/79

П. ДЪРВИНГОВЪ
Полковникъ о. з.

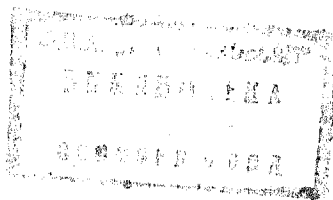

БОЕВЕТЪ ВЪ ИЗТОЧНИТЪ РОДОПИ ОТЪ ГРАНИЦАТА ДО КЪРДЖАЛИ ВЪ ВОЙНАТА СРЕЩУ ТУРЦИТЪ ПРЕЗЪ 1912 Г.

(ПСИХОЛОГИЧЕСКА СТУДИЯ)

Съ две скици, едната въ текста, а другата въ края

ИЗДАНИЕ НА КОМИТЕТА ЗА ПОСТРОЙКА ПАМЕТНИКЪ НА НАДНАЛИТЪ БЪЛГАРСКИ
ВОЙНИ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА ГР. КЪРДЖАЛИ

СОФИЯ
ПЕЧАТНИЦА „ХУДОЖНИКЪ“
1939

ПСИХОЛОГИЧЕСКАТА СТРАНА НА БОЕВЕТЪ ВЪ ИЗТОЧНИТЕ РОДОПИ ОТЪ ГРАНИЦАТА ДО КЪРДЖАЛИ ВЪ ВОИНАТА СРЕЩУ ТУРЦИТЕ ПРЕЗЪ 1912 ГОД.*)

Разположение и съставъ на 4 октомврий 1912 год. определенитѣ ставъ на Хасковския български войски да действуватъ въ по-отрядъ и турския Кърджалийски корпусъ. соката Хасково — Кърджали (2-а бригада отъ 2-а Тракийска дивизия въ съставъ 28-и и 40-и пех. полкове, шесть с. с. батареи отъ 3-и артил. полкъ, единъ мостови и единъ телеграфенъ взводове и очакванитѣ да пристигнатъ три не с. с. план. батареи и ескадронъ конница) бѣха съсредоточени при гр. Хасково съ два авангарда отъ по една дружина и батарея въ с. Елехча и с. Иробасъ, а предъ тѣхъ четири погранични роти отъ 7-а и 8-а мобилизирани погранични дружини, разположени по граничните постове и на удобни за наблюдение и отбрана позиции. На тия български войски бѣ дадено наименованието *Хасковски отрядъ*.

Срещу него, подъ охраната на турската гранична стража, укрепена по постоветѣ и усилена съ две действуещи дружини съ по една планинска батарея, дружинитѣ разположени по ротно около селата Акчакайракъ, Айдогмушъ, Гюврентъ, Калфаларъ (само взводъ), Яхиали, Деделеръ, Чаталаръ, Енимахле и Бейкьой (само взводъ), бѣха съсредоточени, готови за походъ, ешалонирано, отъ Кърджали до с. Гьоклемезлеръ една резервна и една опълченска дивизии, съставлящи единъ сборенъ корпусъ подъ наименованието *Кърджалийски корпусъ*, броещъ общо 21 дружини, 3 планински батареи, 1 ескадронъ и 1 пионерна дружина**).

Изворитѣ на нравственитѣ сили на дветѣ страни. Странитѣ бѣха завършили главнитѣ си приготвления и вече всѣки часъ очакваха заповѣдь за започване на военнитѣ действия. И турцитѣ и българитѣ съзнаваха много ясно, че денятъ за сѣдбоносната борба е вече дошълъ и предстои да се

*) Сведенията за силитѣ и действията на турцитѣ черпимъ отъ хубавия трудъ на подполковникъ Къзанлъклъ Мехмедъ Мурадъ подъ надсловъ „Балканъ харбинде Кърджали колордусунунъ харакетлери“ както и отъ „Войната между България и Турция презъ 1912—1913 год.“ томъ V, издание на Военно-Историческата комисия.

***) Единъ опълченски полкъ, 1 дружина отъ 36-и низамски (действующи) полкъ и една нескорострелна планинска батарея бѣха съсредоточени въ с. Райково и границата при вододѣла Рожентъ, Смолянско

лѣе кръвь и да се умира за родината. Българитѣ се чувствуваха самоувѣрени чрезъ превъзходството на своята дисциплина, обучение, командование и живото очарование отъ духа на Караджата и на героитѣ отъ Стара-Загора, Шипка, Шейново, Сливница и Пиротъ. Турцитѣ, въ своето си унаследено чувство на гордостъ, вѣрваха надменно и слепо на своето числено и морално превъзходство надъ противника, на своята обществена и религиозна сплотеностъ и на своитѣ войсководци, които имъ бѣха дали славата на Плѣвентъ и победитѣ надъ гърцитѣ при Велестино, Фарсала и Домокосъ. Тѣй, подъ очарованието на различни извори на вѣра въ себе си и въ своитѣ си, тридесетъ хиляди войнишки сърдца отъ дветѣ страни туптѣха вече отъ дни въ очакване началото на предстоящата война. За българитѣ тя бѣ съзнана отъ всички като неотразима повеля на историята и на нуждитѣ; за турцитѣ тя се явяваше въпросъ за честъ и за защита на едно право, да владѣятъ чужди земи, което турцитѣ много пжти сж защищавали съ оржжие, но винаги отъ два вѣка насамъ е причинявало губене на провинции една следъ друга.

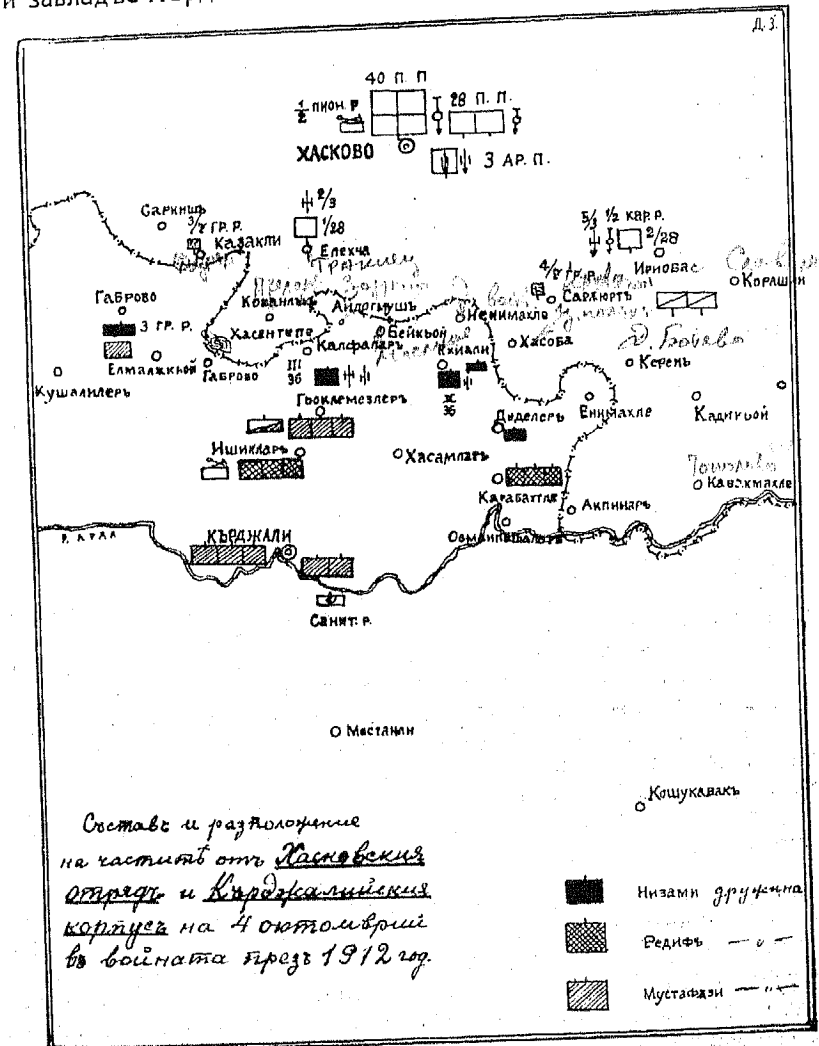
Главнитѣ началници и Хасковскиятъ отрядъ се началствуваше отъ полковникъ Дѣловъ Василь, офицеръ съ голѣми достойнства и отлична мирновременна и бойна служба. Като поручикъ той бѣ написалъ въ 1884 г. „Книжка за обучението на рядоветѣ въ пехотата“, която бѣше първата българска военна книга въ младата ни армия, а като младъ капитанъ дружиненъ командиръ отъ 8-и Приморски полкъ въ Сръбско-българската война той се отличи съ своята храбростъ и високъ духъ къмъ инициатива при Царибродъ на Нишковъ връхъ на 11 и 12 ноември и въ нощния и дневния бой при Пиротъ на 14 и 15 сжщия месецъ, въ които боеве той е въ първата линия, винаги на време даващъ своитѣ заповѣди и своя примѣръ на хладнокръвие.

Кърджалийскиятъ корпусъ се началствуваше отъ генералъ Мехмедъ Яверъ паша, който въ турската армия е минавалъ предъ началството като добре подготвенъ офицеръ, за подчиненитѣ — като строгъ, но справедливъ и грижливъ за хората си командиръ, а за гражданитѣ — като добъръ мюсюманинъ и вежливъ военначалникъ.

Задачата на Хасковския отрядъ бѣше да пази фланга и тила на II-а армия, натоварена съ обграждането крепостята Одринъ, а задачата на Кърджалийския отрядъ, споредъ турския оперативенъ планъ № 5, бѣше: „Безъ да губи време, веднага следъ обява на войната да мине внезапно и бърже границата и да настѣпи презъ Хасково за Симеоновградъ, съ целъ да направи чувствителни разрушения на желѣзопътната линия, като се стареа да привлече къмъ себе си, колкото

можѣ, повече неприятелски сили, обаче, *безъ да се излага на отдѣлно разбиване*“.

Какъ бидоха схванати тия задачи отъ двата командующи. Полковникъ Дѣловъ, вѣренъ на своя духъ къмъ инициатива, най-рано и най-ясно отъ всички други схвана, че задачата на най-добре ще изпълни, като разбие неприятеля предъ себе си и завладѣе Кърджали. Генералъ Яверъ паша, като точенъ и из-

пълнителенъ войникъ, наистина, постави корпуса надлъжъ по пята за Хасково, готовъ да почне изпълнението на задачата си, но зачака заповѣдъ, даже и когато българитѣ почнаха

военните действия срещу него, т. е. той не бѣ се проникналъ психологически отъ оная смѣлость и духъ къмъ инициатива, безъ които задача като неговата никога не може да се постигне съ успѣхъ. Съ други думи главнитѣ борци, стоящи единъ срещу други въ Хасково и Кърджали, представляваха два характерни типа висши офицери: единиятъ — на смѣлата инициатива въ духа на поставената тактическа целъ, другиятъ — на войнишкото изпълнение тактическитѣ нареждания на по-горното началство, т. е. единиятъ — на творческото действуване, другиятъ — на простото командно изпълнение, или още по-ясно единиятъ — на сжщността на нѣщата и ясното съзнание, че целта непременно трѣбва да се постигне, ако ще би и главата да падне, което е единствения неизмѣненъ принципъ въ войната, другиятъ — на формата, теорията, буквата и страха отъ отговорностъ.

При това положение на нѣщата, които ние сега виждаме чрезъ проучване действията на двамата противници, изходътъ на борбата е билъ самъ по себе си предрешенъ въ сърдцата и духа на командуващитѣ, сърдца и духъ у които се зараждатъ и зрѣятъ основитѣ на победата, а самото ѝ доизграждане се завършва отъ войскитѣ, които се хвърлятъ едни срещу други. Наистина, превъзходната подготовка и нравствена мощъ на войскитѣ могатъ въ известни случаи да поправатъ грѣшкитѣ на началницитѣ имъ и обезвредятъ тѣхнитѣ недостатъци, обаче, това винаги е коствувало много жертви, а обикновено е спомогвало само да се излѣзе съ повече честъ отъ борбата.

Подъ тия освѣтления боеветѣ между Хасковския отрядъ и Кърджалийския корпусъ сж боеве по-скоро на психологията отколкото на снарядитѣ, боеве повече на нравственитѣ сили отколкото на вещественитѣ, боеве поразяващи противната страна не чрезъ кръвопролитие и жертви, а чрезъ помрачение на ума ѝ и възбуждение на въображението ѝ. Всичко това се вижда отъ една страна отъ нищожнитѣ загуби, които претърпѣватъ дветѣ страни (всичко по около 120 и 200 души убити и ранени, което прави по 1.5% за българитѣ и малко повече отъ 1% за турцитѣ отъ наличнитѣ имъ сили), отъ друга отъ онова което ще изложимъ следъ малко.

Разпорежданията на На 4 октомврий въ 22 ч. 40 м. полковникъ Дѣловъ получи по телефона съобщение, че на следния день въ 7 часа преди пладне почватъ военнитѣ действия и, безъ да чака оперативната заповѣдь отъ Щаба на II-а армия, той по телефона заповѣда, частитѣ на отряда да трѣгнатъ отъ Хасково, съ смѣтка щото на следния день къмъ 7 часа пр. пл. да заематъ „изходно положение за настѣпление къмъ Кърджали“, като 5 дружини, 12 орждия и 3 взвода пионери достигнатъ

с. Гължебецъ, 1 дружина, 4 орждия и взводъ пионери — с. Мандра, дружината и 4-тѣ орждия отъ с. Иробасъ достигнатъ с. Саржюртъ, а другата предна дружина и 4-тѣ орждия при с. Елехча останатъ на мѣстото си.

Въ сжщото време на полунощъ срещу 5 октомврий генералъ Яверъ паша, предупреденъ още презъ деня отъ Щаба на Източната турска армия, че „Решено е да се предприематъ настѣпателни действия. Чакайте заповѣдь за настѣпление“, както и че българитѣ сигурно ще сторятъ сжщото, издаде следната заповѣдь:

„1. — Въ случай, че постоветѣ бждатъ нападнати преди обявяване на войната, частитѣ силно да се отбраняватъ. Трѣбва да се обърне внимание, щото постоветѣ да не бждатъ обсадени въ постовитѣ помѣщения, а да отбраняватъ мѣстноститѣ около тѣхъ.

2. — Едновременно съ обявяване на войната отъ всички постове ще се предприеме общо нападение срещу противника.

3. — Ротата отъ с. Деделеръ . . да настѣпи (Кога? Б. наша) срещу Каджкьой и се стареа да го заеме.

4. — Частитѣ отъ Айдогмушъ, Калфаларъ, Гюверенъ и Габрово ще се стараятъ да заематъ (Кога? Б. н.) Кованлъкъ и Ескикьой. . .

5. — Тѣй като има опасностъ противникътъ да предприеме нападение и въ околността на Яхали и Клисекуле, преди изпълнение на горнитѣ задачи, то въ такъвъ случай поменатитѣ части да действуватъ споредъ обстановката (Тѣй първитѣ четири пункта се свеждатъ отъ самото командуване въ нищо. Б. н.)

6. — Войницитѣ отъ постоветѣ, следъ като заематъ неприятелскитѣ постове, ще се стараятъ да събератъ сведения. . .

7. — Дадени сж ясни указания на прикриващитѣ погранични части относно начина на действие въ случай, че противникътъ настѣпи съ голѣми сили. Тѣй като съсрѣдоточаването е свършено и посокитѣ, по които противникътъ би настѣпилъ, сж силно заети, въ слвчай на нападение не остава освенъ да се укаже силно съпротивление (Тогава защо се издава тая заповѣдь? Б. наша).

8. — Егридеренскиятъ полкъ се намира въ Ашикларъ, а петъ опълченски табури въ Кърджали.

9. — Опълченския табуръ въ Габрово влиза въ разпореждане на началника на редифската сборна дивизия.

10. Донесенията да се изпращатъ по най-бръзъ начинъ. . .

11. Пионерната рота за сега ще се намира въ подчинение на опълченската дивизия.

12. — Щабътъ на корпуса въ Кърджали.

Нека веднага забележимъ, че тая важна заповѣдь е лишена отъ обща тактическа идея, бойната работа не е ясно разпредѣлена между началницитѣ на дивизиитѣ и не издържана отъ най-снизходителна критика. Между това, полковникъ Дѣловъ, следъ като получи отъ Щаба на II-а армия въ 3 часа самата заповѣдь „Да настѣпи по пжтя за Кърджали, като днесъ заеме линията Калфаларъ — висотитѣ южно отъ Бейкьой — Дагъ махле“, веднага трѣгна за с. Елехча, дето пристигна въ 7 ч. пр. пл. и дето издаде оперативната си заповѣдь, споредъ, която отрядътъ се разчленя правилно на две колони и дѣсно и лѣво странични прикрития и маневрени войски съ обща тактическа задача „да завладѣе висотитѣ южно отъ с. с. Ай-

догмушъ, Бейкьой, Енимакле и се утвърди на тѣхъ“ съ ясно опредѣление на обектитѣ за атакуване, часа на трѣгване, силитѣ на тактическитѣ подѣления и мѣстата на службитѣ и щаба.

Полковникъ Дѣловъ при действията застава на 3—3 $\frac{1}{2}$ км. отъ границата, при това точно срещу най-важната точка, Айдогмушъ, къмъ кждето и насочва главнитѣ си сили, очевидно, съ твърдото намѣрение непременно да го заеме. Генералъ Яверъ паша остава въ Кърджали на 20 км. далече отъ Айдогмушъ, заетъ съ грижата повече какъ да действуватъ постовеѣ, отколко какъ той ще използвава дветѣ си дивизии за постигане опредѣлената на корпуса задача. И естествено е, че при това положение на нѣщата чудно не е, че той бива победенъ, а чудно би било, ако полковникъ Дѣловъ не би победилъ, макаръ че силитѣ му по число да бѣха два пѣти по-малко отъ тия на неприятеля.

Действията на 5 октомврий времето презъ деня бѣше ясно, но малко вѣтровито. Отъ изходното си положение подѣленията на Хасковския отрядъ трѣгнаха съ закѣснѣние, нѣкои отъ часъ, други отъ часъ и половина. Къмъ пладне отъ турскитѣ постове и отъ задъ тѣхъ издигацитѣ се висоти, отъ които се открива безбрѣженъ просторъ въ пространната долина на р. Марица, вече се виждаха настѣпващитѣ български части нѣкъде като излизащи изъ подъ земята, другаде проточени въ колони, а на трети мѣста въ ясни бойни редове, предшествувани отъ отдѣлни групи и патрули, и всички бавно, но безспирно движещи се напредъ. Гледката за турцитѣ е била впечатлителна и нейниятъ ефектъ въ душата имъ е ставалъ още по-силенъ, понеже къмъ сжщото време отъ къмъ Свиленградъ били чути нѣколко силни гърмежи, вѣроятно взривоветѣ на моста при сжщия градъ, заложени отъ турскитѣ тамъ части.

И вече телефонитѣ почватъ оживено да работятъ. Въ 13 ч. 30 м. пограничната турска рота въ с. Габрово донася, че български сили около 4,000 души настѣпватъ срещу Айдогмушъ и ротата иска патрони отъ 3-а дружина отъ 36-и полкъ.

Въ 13 ч. 40 м. началникътъ на поста Айдогмушъ донася, че българитѣ „настѣпватъ масово“, но доносителътъ въ вълненіето си предъ впечатлителната гледка на българското настѣпление пропуска да съобщи силитѣ, нито посоката на настѣплението имъ.

По телефона отъ Щаба на корпуса почватъ да се предаватъ почти ненуждни нареждания, вмѣсто да се издаде една ясна и самоувѣрена заповѣдъ за общо действие, главно, за придвигване на ешалонираниѣ сили напредъ.

„По никои начинъ, казва се на началника на редифската дивизия, да не се напусне Айдогмушъ. Пунктътъ да се подкрепи и, ако е нужно, не направо съ сили да му се помогне, а като се предприеме атака съ частитѣ при Калфаларъ и Гюверенъ.“

„Тая заповѣдъ, обаче, не се изпълни, бележи Мехмедъ Мурадъ въ своята книга „Дѣйствиата на Кърджалийския корпусъ въ Балканската война презъ 1912—1913 год.“, понеже изпратениятъ $\frac{1}{36}$ табуръ въ помощъ на Айдогмушъ, щомъ се отдалечи отъ Акчакайракъ, спрѣ и понеже като се дала заповѣдъ на командира на 36-и низамски полкъ бинбаши Фазиль бей*) да вземе подъ своя команда единъ отъ табуритѣ, при които имало и по една батарея, той, подъ предлогъ на заболяване не заминалъ, а останалъ въ Гьоклемезлеръ, както това се вижда отъ изложението, което дивизионниятъ командиръ, полковникъ Расимъ, бей бѣ направилъ следъ това до Щаба на корпуса.

Между това командирътъ на полка въ 16 ч. получи донесение отъ Айдогмушъ съ следното съдържание:

„Нашитѣ роти заематъ окопитѣ си и подъ шрапнеленъ огньъ защишаватъ позицитѣ си. Загубитѣ сж доста. Неприятелътъ съ крайни сили атакува. Изпратете ми бързо помощъ и бойни припаси. Повѣрения ми постъ ше браня до смъртта си“.

„Следъ това, за да не се губи време, се даде заповѣдъ на 3-и табуръ отъ Кърджалийския редифски полкъ, веднага да замине за Айдогмушъ, обаче, командирътъ на тоя табуръ, колагаси Диарбекирли Фуадъ ефенди, се въздържа да трѣгне, обяснявайки, че не било сполучливо неговиятъ табуръ да замине, и стана нужда командирътъ на полка да го предупреди, каквото ще да бжде, да трѣгне, следъ което дружината почна да се приготвява бавно, бавно и потегли едва следъ 45 минути. Въ сжщото време командирътъ на полка отговори на Айдогмушъ:

„Отбранявайте пункта, праща ви се помощъ една дружина“

Колебанията на Яверъ паша. Отъ полученитѣ сведения отъ разни източници, продължава Мехмедъ Мурадъ, че българитѣ почнали отъ всѣкъде да развиватъ настѣпителни действия, и отъ телеграмата отъ командующия Източната армия отъ 4. X., съ която се съобщава, че дипломатическитѣ отношения съ България сж прекъснати отъ 3. X., и че въ скоро време ще почнатъ настѣпителни действия, корпусниятъ командиръ Мехмедъ Яверъ паша, вмѣсто да направи необходимото заключение, че войната фактически е вече почнала, не само не побърза да вземе инициативата въ

*) „Тоя офицеръ бѣше свършилъ въ Германия и дълги години бѣше учителъ въ военното училище и, вмѣсто да служи за примѣръ на офицеритѣ, отъ които повечето бѣха негови ученици, той отъ начало на войната до края и симулираше и не извърши никаква работа, освенъ отрицателна пропаганда между офицеритѣ“ (30 стр.).

ржцетъ си и почне действията, но понеже въ полученитъ отъ самия него донесения, като се е говорило за неприятелското настъпление, не е имало сведения, какъ то е ставало и не е била получена заповѣдь относно обявяването на войната, той подаде следната телеграма до Щаба на Източната армия:

„Българитъ съ 4000 души войска и население атакуваха (хюджюмъ) Айдогмушъ и боятъ продължава. Вижда се, че българитъ се стараятъ да завзематъ преди обявяване на войната важнитъ пунктове, Понеже не е възможно тия пунктове само съ отбрана да се задържатъ, нужно е неприятелскитъ атаки да се отблъснатъ съ нападения отъ съседнитъ мѣста. (Чакамъ) заповѣдь за начина на действията и съответното освѣдомление“.

Това донесение и чакането заповѣдь, когато толкова хиляди българи настъпватъ срещу граничните турски постове, водятъ се боеве за тѣхъ, а още въ 15 часа открива огънь и една отъ турскитъ батареи, може да тури въ недоумение и най-слабо запознатия съ военното дѣло и природата на войната човѣкъ. Мехмедъ Яверъ паша командуваше самостоятеленъ корпусъ, при това далечъ отъ Щаба на Източната армия, бѣ длъженъ да действува споредъ развиващитъ се събития и то да действува безъ губене на време за запитване и очакване да му се отговори. Но, ясно е, че Яверъ паша още отъ първитъ донесения за настъплението на българскитъ войски се почувствува силно изненаданъ, може би, почти до помрачение. И за това, не само отправя горното необмислено донесение, но взима лично телефона и запита направо Айдогмушъ, отъ коя посока се произвежда настъплението и дали противникътъ е употребилъ артилерия или не. Въпрѣки дадения нему отговоръ, че неприятелътъ настъпва откъмъ Аланъ-махле и че току-що почналъ артилерийскитъ огънь, той наново пита откъде се чува артилерийската стрелба и получави отговоръ:

„Артилерийската стрелба се чува отъ всѣкъде, обаче, не може да се опредѣли отъ коя посока се стреля“.

Нѣщо повече. За да разбере, въ какво се състои работата, той заповѣда на началника на дивизията въ Гьоклемезлеръ да изпрати въ Айдогмушъ единъ коненъ офицеръ да узнае не за положението, което, безъ съмнение, бѣ много умѣстно преди да изпрати донесението до Щаба на Източната армия, а просто дали противникътъ стреля съ артилерия или не.

Между това, времето течеше, а българитъ макаръ и бавно настъпваха на всѣкъде. Въ 15 ч. 30 м. българската батарея отъ Дѣсната колона при с. Аланъ-махле е вече открила огънь по Айдогмушъ, въ 16 ч. 30 м. е сторила сжщото и батареята отъ Лѣвото странично прикрытие, северно отъ с. Хасобасъ, а въ 16 ч. 45 м. открива огънь и батареята отъ Лѣвата колона отъ с. Мандра срещу Бейкъой.

Боятъ на дѣсното българско прикрытие и общо действията на всички български части. Преди последнитъ две наши батареи да откриятъ огънь и до като Яверъ паша чакаше отговоръ отъ Щаба на дивизията въ Гьоклемезлеръ, той получи въ 16 ч. 40 м. едно следъ друго донесения отъ 3-а погранична рота и отъ началника на войскитъ при Гюверенъ, че български войски въ състава 4 дружини пехота заедно съ конница и артилерия настъпватъ отъ Кованлъкъ за Гюверенъ. Яверъ паша и сега, при тия важни сведения, не намѣри у себе си необходимата морална храбростъ, за да издаде една заповѣдь, по силата на която да хвърли въ борбата цѣлия си корпусъ, както това бѣ направилъ полковникъ Дѣловъ съ повѣрениа си отрядъ, а се задоволи, да издаде следната заповѣдь до командира на мустфъската (опълченската) дивизия:

- 1 — Българитъ нападнаха Айдогмушъ, дето боятъ продължава.
2. — Получи се донесение, че неприятель въ съставъ 4 дружини пехота заедно съ артилерия и конница настъпва отъ Кованлъкъ право по посока на Карагьозлеръ.
3. — Егридеренскитъ полкъ, находящъ се въ Ашикларъ, да потегли по посока Хамидкьой — Карадемиръ съ задача да задържи поменатитъ неприятелски сили, а Кушукавашкия мустафъски полкъ да се отпрати за Ашикларъ, за да завърши окопнитъ работи, започнати отъ Егридеренския полкъ“.

Въ сжщото време командирътъ на 3-а погранична рота билъ освѣдоменъ за тия разпореждания и му се заповѣдало, да завземе съ нощна внезапна атака Хасанъ-тепе.

Между това, настъплението на българитъ вече се чувствуваше отъ страна на преднитъ турски части все повече и повече застрашително. Началникътъ на Кърджалийската редифска дивизия, който бѣ отишълъ къмъ Яхиаали, за да се освѣдоми за положението тамъ, на връщане въ Гьоклемезлеръ биде посрещнатъ въ 17 ч. 20 т. съ докладъ отъ командира на 36-и низамски полкъ и че последниятъ билъ изпратилъ една дружина въ помощъ за Айдогмушъ. Началникътъ на дивизията, полковникъ Расимъ бей, се разгнѣви силно отъ тая мѣрка и заповѣда, веднага да се изпрати конникъ за връщане на дружината. Скоро той не се задоволи съ това, а се качи на коня, лично застигна дружината между Гьоклемезлеръ и Акчакайракъ и я остави на върха надъ рѣката. До когато началникътъ на дивизията е билъ при поменатата дружина, командирътъ на 36-и полкъ донесълъ въ 18 ч. до Щаба на корпуса:

„При посоветъ Яхиаали, Айдогмушъ и Гюверенъ положението е много тежко. Искатъ патрони и подкрепление. Гюверенъ се намира подъ ужасенъ огънь. Бързо изпратете патрони и помощъ“.

По поводъ това донесение веднага лично Яверъ паша по телефона казалъ на командира на 36-и полкъ:

„Нека полковникъ Расимъ бей да изпрати единъ отъ находящитъ се тамъ табури“.

И, види се, като му се отговорило отрицателно, той запитал: „Защо не изпраща?“

Следъ това работата му била обяснена, както се изложи по-горе, обаче, Яверъ паша се ограничилъ само съ изказване на проклятия, безъ да настои да се изпълни заповѣдта му.

Въ 18 ч. 5 м. отъ поста при Гюверенъ отново донасятъ, че съ неизвестенъ но многочисленъ съставъ неприятельтъ започналъ да атакува Гюверенъ и че огънятъ билъ много силенъ, по поводъ на което Яверъ паша заповѣдва на Расимъ бей:

„По преди ви се съобщи, че българитѣ атакуютъ Гюверенъ. Боятъ продължава. Говори се, че силитѣ при Кованлъкъ били много. Предполага се, че тѣзи сили ще действуватъ и по посока на Калфаларъ, за да се явятъ въ тилъ на Акчакайракъ и Айдогмушъ. Ето защо вземете мѣрки да се осигури положението въ тази посока, като изпратите картечници и други части. Дайте заповѣдъ на Пайяския полкъ да се приготви. Ако обстановката при Яхиаи позволява, изпратете дветѣ орждия въ Гюверенъ“.

Срещу окопитѣ при Гюверенско куле настѣпваха 13-а и 14-а роти отъ 28-и полкъ по всички правила на устава съ прибѣжки и съ огънь и, когато нашата батарея при Каванлъкъ почна да стреля, а защитницитѣ захванаха да се оттеглятъ отъ окопа, това биде веднага използвано отъ нашитѣ роти, които се хвърлиха напредъ и завзеха окопа, но повече не можеха да напреднатъ, понеже по тѣхъ се откри силенъ огънь отъ по-заднитѣ турски окопи. 15-а и 16-а роти, които настѣпваха срещу Акчакайракъ, успѣха да достигнатъ на 1500 крачки отъ турскитѣ тукъ окопи.

По-на изтокъ срещу висотата Рошавата могила при с. Аланъ-махле 2-а и 3-а роти настѣпиха срещу слабитѣ тукъ турски сили, минаха границата и завладѣха висотата.

Още по-на изтокъ 1-а и 2-а роти отъ 40 и полкъ, въ настѣпленieto си подъ огъня на турцитѣ, минаха границата източно отъ Айдогмушъ и завзѣха близката висота 312.

Най-на изтокъ лѣвото странично прикритие, 2-а дружина отъ 28 полкъ, мина границата, отблъсна турцитѣ предъ себе си и вечерята спрѣ недалечъ отъ с. Ени-махле.

Всички други части при настѣпленieto си къмъ своитѣ обекти успѣха да напреднатъ до 1000 — 1200 — 1500 крачки отъ отбранящитѣ се предъ тѣхъ турски окопани вериги и спрѣха пореди тѣхния огънь.

Тѣй, въ първата следъ вѣкове бойна среща между турци и българи и дветѣ страни се явиха една срещу друга съ онова естествено чувство на предпазливостъ и вълнение, което по инстинктъ живитѣ същества изпитватъ, когато още не сж измѣрили силитѣ си, или по-право, когато предстои да премѣрятъ силитѣ си.

Решението за нощнитѣ атаки на Айдогмушъ и Акчакайракъ. Между това, полковникъ Дѣловъ Василь и неговия началникъ щаба капитанъ Дюдюковъ Алекси, пламтящи отъ благороденъ огънь да постигнатъ поставенитѣ за тоя денъ обекти, давайки всѣки моментъ примѣръ отъ хладнокрѣвие и смѣлостъ, съ право се почувствуваха недоволни отъ постигнатото и смѣтнаха, че трѣбва непременно да се използва нощта и да се развие успѣха. Капитанъ Дюдюковъ, който бѣ заобиколилъ частитѣ отъ Дѣсната колона, вечерята докладва на началника си, че мѣстността позволява да се атакува поста Айдогмушъ презъ нощта. До сжщото заключение бѣ дошелъ и командира на 1-а дружина 40-и полкъ, действаща отъ изтокъ срещу Айдогмушъ. Сжщо така мислѣха да постѣпятъ и командира на 28-и полкъ, полковникъ Цековъ Иванъ, и командира на Дѣсната колона, подполковникъ Комсиевъ Христо. Полковникъ Дѣловъ, вѣренъ на себе си, реши да отиде лично при с. Кочашли, северно отъ Айдогмушъ, и да насочи находящитѣ се тамъ части за нощна атака на поста Айдогмушъ.

Полковникъ Дѣловъ и капитанъ Бояджиевъ въ първитѣ редове на атаката. Сждбата на тоя постъ биде решена. Ду хѣтъ на инициатива и храбростта на българитѣ завършиха едно славно дѣло, което ние не можемъ тукъ подробно да опишемъ. Ротитѣ и дружинитѣ въ сжстени бойни строеве настѣпиха срещу поста подъ безвредния огънь на отбраната. Капитанъ Бояджиевъ съ 1-а рота отъ 28-и полкъ достигна на 15 крачки отъ турскитѣ окопи и, като чу виковете „ура!“ отъ къмъ изтокъ, начело на храбритѣ си войници нахлу въ окопитѣ и почна бой съ ножове. Ротата обгради поста. Презъ сжщото време 4-а дружина отъ 40-и полкъ въ парадни сжстени колони настѣпваше смѣло отъ изтокъ. Полковникъ Дѣловъ, като нѣкой класически герой, вървѣше съ дружината и, върѣки уставъ и правилникъ, даде заповѣдъ да се извика „ура!“ Турцитѣ откриха огънь, но тѣ бѣха атакувани въ сжщата минута отъ капитанъ Бояджиевъ, който вече нахлуваше въ тѣхнитѣ окопи. Срещу Айдогмушъ настѣпва и 3-а рота отъ Рошавата висота. Постѣтъ е сломенъ. Самиятъ полковникъ Дѣловъ е вече на него.

Да бжде вѣчна славата му като на Крали Марко и нека подвига му вѣскога да възпламенява българскитѣ военачалници въ бой!

Понижение на духа Настѣпленieto на българскитѣ войски, всрѣдъ турцитѣ и храбритѣ жестъ на капитанъ Хайдаръ ефенди. още до когато не бѣше се мръкнало, бѣше вече създадо всрѣдъ турскитѣ части и щабове кжде повче, кжде по малко понижение на духа. Тревожнитѣ донесения, искането на патрони отъ всѣкжде, „безъ фактически да е имало нужда отъ тѣхъ“, сведенията, че българитѣ нападатъ на всѣкжде, недо-

мисленитѣ заповѣди, манкиранията и малодушието на тоя или оня, нервното възбуждение, което се очертава отъ това, което по-горе изложихме, които нѣща въ боя се предаватъ съ голѣма бързина и винаги въ хиперболиченъ видъ всрѣдъ войскитѣ, не минаха безъ да засѣгнатѣ изъ дълбоко духа на Кърджалийския корпусъ отъ командующия до последния войникъ. Особено силно психологично действие произведе на турцитѣ настѣпленieto на българитѣ при Гюверенъ, отъ кждето Яверъ паша, а сигурно и самитѣ предни турски части, почувствуваха, че се застрашаватъ Акчакайракъ и Айдогмушъ. Съ настѣпване на нощта тая опасностъ, изглежда, е била станала дѣлъ кошмаръ, защото иначе не може да се обясни, защо полковникъ Расимъ бей, преди българитѣ да атакуватъ Айдогмушъ, вече дава въ 18 ч. 40 м. заповѣдъ до командира на 36-и полкъ да нареди, действащата рота и пограничните опълченци, заемащи тоя пунктъ, да отстѣпятъ. Капитанъ Хайдаръ ефенди, командиръ на ротата отъ 36-и полкъ, заемаща Айдогмушъ, на дадената му заповѣдъ да отстѣпи, обаче, отговорилъ по телефона:

„Не се унижавамъ да се покажа страхливъ и да бѣгамъ предъ мизернитѣ българи, макаръ и да проявяватъ голѣма смѣлостъ, като атакуватъ отъ откритото поле поста ми, който има командуваче положение. Ако не ми изпратите подкрепление ще се отбранявамъ самъ до последно издихание. Ще умра, но пакъ нѣма да обърна грѣбъ на противника“.

Решението на капитанъ Хайдаръ, всрѣдъ покрусения вече духъ на турцитѣ, има всичкото очарование на единъ класически подвигъ и, както ще видимъ веднага, той остана вѣренъ на думата си. Следъ часъ време вече около Айдогмушъ, както изложихме по-горе, се зави подъ слабото лунно освѣтление, което скоро се изгуби, една страхотна настѣпателна стихия отъ три страни на чело на самия началникъ на Хасковския отрядъ. За храбриятъ капитанъ Хайдаръ ефенди настѣпи часа на най-върховното въ живота му изпитание. Когато равниятъ на него по храбростта си капитанъ Бояджиевъ вече бѣ влѣзълъ въ неговитѣ окопи, капитанъ Хайдаръ, бележи подполк. Мехмедъ Мурадъ въ своя трудъ, „се затичва на телефона и донася, че последната атака на българитѣ успѣла и че сж влѣзнали въ самитѣ окопи, като частъ отъ войницитѣ му били пленени, но че той нѣма да се даде въ пленъ“.

Когато затихна борбага при Айдогмушъ българскитѣ загуби се оказаха 3 убити и 8 ранени войници, а турскитѣ 1 офицеръ, 1 подофицеръ и 6 войника убити и 10 войника пленени.

Капитанъ Хайдаръ си изпълни блѣскаво дълга и честно думата си. Нека бжде славата му вѣчна въ неговата родина!

За него подполк. Мехмедъ Мурадъ съ дебели букви пише въ книгата си: „Бу азимли ве чокъ кахраманъ забитъ дюшманданъ юзъ чевирмеишъ, мевкини теркетмеиш, деди-

гини япмжшъ ве шерефиле ъолерекъ колордунунъ шерефсизъ акжбетини гьормеиширъ — Този величавъ и много храбъръ офицеръ, наистина, грѣбъ не обърна на неприятеля, позицията не напусна, думата си изпълни и, умирайки славно, не видѣ на корпуса безславния край“ (34 стр.).

Когато Айдогмушъ агонизираше, по донесение отъ Гюверенъ, че тоя постъ е билъ вече обсаденъ, Щабътъ на корпуса потърсилъ по телефона сведения отъ жандармския постъ при Айдогмушъ, началникътъ на който отговорилъ:

„Ротата на Айдогмушъ се отбранява въ новопостроеното помѣщение. Българитѣ дойдоха до самото село и по този начинъ заобиколиха поста откъмъ тила. Хората ми единъ по единъ напускатъ каракола и бѣгатъ. Подкрепление още нѣма. Табуртъ отъ Акчакайракъ замина за Гьоклемезлеръ. Азъ взимамъ телефонния апаратъ и се оттеглямъ“.

Щабътъ на корпуса далъ заповѣдъ жандармскиятъ началникъ да остане на мѣстото си, последниятъ, обаче, отговорилъ:

„Българитѣ идатъ и не мога да стоя повече“ и вдигналъ апарата.

Атаката на Акчакай- Сжщо така достойна за прослава е и ракъ.

нощната атака на Акчакайракъ, която се води отъ 3-а дружина отъ 28-и полкъ начело съ капитанъ Аджаровъ. Сжщо и тукъ ротитѣ въ взводна колона, прикрити отъ патраули, се вдигнаха храбро срещу турския постъ, минаха единъ окопъ и натрупани до него камъни и, когато дойдоха на 40—50 крачки отъ турцитѣ, часовойтъ имъ гръмна и пламна силенъ огънь по нашитѣ роты, който, обаче, бѣ безвреденъ. Нашата 1-а батарея откри огънь по поста и, понеже шрапнелитѣ се прѣскаха надъ преднитѣ роты, тѣ се разстроиша. Въ това време турцитѣ вече напущаха поста и когато следъ часъ капитанъ Аджаровъ продължи атака, той завладе поста безъ да срещне съпротива. При тая атака 3-а дружина даде убитъ 1 войникъ, а ранени 1 офицеръ и 6 войници.

Разпоредданията на Я- Между това, въ 21 ч., когато Яверъ паша веръ паша и неговитѣ нови колебания

получи сведенията за тежкото положение при Айдогмушъ, той даде по телефона категорична заповѣдъ на началника на резервната дивизия въ Гьоклемезлеръ, да изпрати помощъ на тоя постъ, да го освободи отъ обсадата и непременно да заеме височинитѣ при Акчакайракъ. Но, всичко това бѣше вече много късно.

Въ сжщото време Яверъ паша получи донесение отъ поста при Яхиали:

„Неприятельтъ откри огънь по всички погранични постове. При Бокачъкльж, Ени-махле и Бейкьой стрелбата продължава. Неприятелската сила е голѣма. Бойни припаси нѣмаме. Неприятельтъ между Бокачъкльж и Еникьой разполага съ 4 пех. дружини и 1 батарея. Противникътъ изгорѣ постътъ при Бейкьой. Бързо изпратете подкрепление и бойни припаси“.

Подполковникъ Мехмедъ Мурадъ, като цитира това донесение въ поменатата своя книга и следъ като бележи, че българските сили далече не сж били толкова голъми, казва: „Нито единъ отъ турските табури, макаръ и да бѣха снабдени съ артилерия, не биде поведенъ срещу противника. Това не направи, подъ предлогъ че е боленъ, и командирътъ на 36-и полкъ, макаръ и да му бѣше заповѣдано. Не стига това, но и съ донесенията си, че нашитѣ войски при Яхиаги и Гюверенъ били поставени въ твърде тежко положение и че Гюверенъ билъ обхванатъ отъ страшенъ неприятелски огънь, сжщиятъ командиръ внесе уплаха и въ частитѣ“.

Трудно може да се установи, какъ презъ нощта останаха войскитѣ на Яверъ паша тактически подѣлени и каква тактическа работа всѣко подѣление предстоеше да извършва. Давание заповѣди за движение на дружини къмъ Айдогмушъ, на Егридеренския полкъ къмъ с. Карадемиръ, безъ да можеше да се вижда, кое бѣше изпълнено и кое не, както и отстжплението на други отъ граничната линия на югъ, както още и какво бѣ настроението на войскитѣ, по всичко това Щабътъ на корпуса бѣше въ неведение. Отъ едни обяснения, които споредъ Мехмедъ Мурадъ е билъ далъ сжщия щабъ, се вижда, че къмъ полунощ, както ще изложимъ по-нататкъ, е било взето решение, „редифската дивизия да се намира въ зоната на Гьоклемезлеръ и Яхиаги, а опълченската дивизия около Гюверенъ“, обаче, въ действителностъ какво е било разположението, не може да се установи. А между това, доказано е отъ опита на войната, че свѣстни действия могатъ да се развиватъ само когато се действува съ цѣлостни органически единици, т. е., когато корпусниятъ командиръ развива действията чрезъ началницитѣ на дивизиитѣ, последнитѣ чрезъ полковитѣ командири и т. н. Подѣлението на една войска на дѣсна, лѣва, срѣдна колони, маневрени войски, странични прикрития и пр. е чисто тактическо дѣло, но и тия подѣления по принципъ трѣбва да се състоятъ отъ цѣлостни органически единици.

Въ 21 ч. 50 м. Яверъ паша издаде оперативна заповѣдъ, обаче, тя е лишена отъ каквато и да е оперативна идея, вънъ отъ нареждането тая или оная частъ да задържи противника, който би настжпилъ къмъ Айдогмушъ — а той бѣше вече въ български ржце — и Калфаларъ, или да се задържи на мѣстото си, или еди кой полкъ да отиде еди кжде и да чака заповѣдъ отъ началника на дивизията или, което е още по-грозно, както е това, което се съдържа въ шестия пунктъ отъ заповѣдта му:

„б. Въ случай че противникътъ, който е заелъ тази нощъ съ атака Хасанъ-тепе (обратното е вѣрно, турцитѣ бѣха заели българския постъ на Хасанъ-тепе. Б. наша), настжпи по посока на Гюверенъ и застраши(1) тила на отдѣлението при Габрово, последното предъ числено по-силенъ противникъ (за оплашенитѣ неприятелъ е всѣкога по-численъ,

Б. наша) да се присъедини къмъ Егридеренския полкъ; въ случай, че това не му се удаде, да се оттегли презъ Максутларъ за Каракая, кждето да се присъедини къмъ находящото се на това мѣсто отдѣление. Ако ли действи та на противника не позволятъ подобно отстжпление, отдѣлението да се оттегли презъ Башли кьой — Шахинлеръ, да слѣзне на Сусусъ-буруну и, движейки се по този пътъ, да се присъедини къмъ войскитѣ въ Кърджали.“

Това точно начъртаване пътя на отстжплението на две роти, като се предвиждатъ три евентуалности, е изказано съ толкова думи, колкото думи има въ останалитѣ 5 пункта отъ тая много зле написана и безъ никаква тактическа мисль съставена оперативна заповѣдъ. Вижда се ясно, че началникътъ на щаба на Кърджалийския корпусъ зле е познавалъ своята работа и не е билъ въ състояние да дава надлежна форма на тактическитѣ и командни идеи на своя началникъ.

Въ 23 ч. 15 м. Яверъ паша получи донесение отъ 3-а погранична рота, че турцитѣ завзели българския постъ на висота Хасанъ-тепе и на свой редъ донесе до командующия Източната армия, давайки си видъ, че върши работа, изхождайки отъ известна тактическа настжпателна идея, което съвсемъ не се съгласува съ отбранителнитѣ действия, които следъ малко ще разпореда въ оперативната си заповѣдъ:

„За отблъсване настжплението на българитѣ срещу Карагьозлеръ, съ Божията помощъ, преди единъ часъ завзехме съ атака височината Хасанъ-тепе, находяща се юго-източно отъ Габрово. Въ случай че утре българитѣ продължатъ да настжпватъ, настжплението на нашитѣ войски по посока на Кованлъкъ и Ескикьой е неизбежно.“

Заповѣдта на Яверъ Въ 23 ч. 40 м. отъ командующия Източната паша за действията на армия, въ отговоръ на донесението отъ 16 6 октомврий. ч. 30 м., пристига заповѣдъ до корпуса:

„Веднага да се почнатъ неприятелскитѣ действия и да се отблъснатъ атакитѣ на неприятеля“.

Обаче, Яверъ паша разбра тая заповѣдъ не въ духа и буквата на заповѣдта отъ 4 октомврий („Чакайте заповѣдъ за настжпление), а се хипнотизира само отъ идеята да се отблъснатъ атакитѣ на противника и въ 2 часа следъ полунощъ издаде следната заповѣдъ:

„1. Силитѣ на противника се оценяватъ приблизително така: При Ескикьой 5 пех. дружини и 1 батарея, при Кованлъкъ 4 пех. дружини и известно количество конница; срещу Бейкьой и Яхиаги 1 пех. полкъ.

2. Тѣй като войната не е обявена (и тая хубава! Б. наша) корпусътъ утре ще предприеме следнитѣ отбранителни действия:

а) Сборната редифска дивизия да прикрива пътя Айдогмушъ—Акчайракъ;

б) Находящиятъ се² табуръ при Яхиаги да остане на мѣстото си;

в) Принадлежащиятъ къмъ Сборната опълченска дивизия Егридеренски полкъ, заедно съ две орджия и 1 взводъ конница, подъ нареждането на началника на опълченската дивизия, да прикрива посоката Гюверенъ—Кованлъкъ; опълченскиятъ полкъ Кошукавакъ, който се намира въ Ашиklarъ, да потегли по посока на Гьоклемезлеръ и Калфаларъ

и да влѣзе въ подчинение на началника на редифската дивизия*); на-ходящиятъ се въ Габрово опълченски таборъ, въ случай че противникъ продължи настѣпателнитѣ си действия, да настѣпи презъ Хасанъ-тепе, по посока на Кованлъкъ съ целъ да се яви въ флангъ на неприятеля; опълченскитѣ табури (въротно отъ Кърджали. Б. наша) утре въ 7 часа пр. пл. да потеглятъ за Ашикларъ, дето заедно съ пионерната рота да бждатъ готови и чакатъ заповѣдь.

3. Щабътъ на корпуса ще се намира следъ 10 ч. пр. пл. въ Ашикларъ.

Подполк. Мехмедъ Мурадъ въ цитираната негова книга, като дава телеграмата отъ комендующия Източната армия за започване на военнитѣ действия, бележи: (Рекло би се, че войната при тая заповѣдь значеше вече официално почнала — Гъоя мухасаматъ бу емирле ресменъ башладжлмжшъ олуйорду (стр. 37). А по-нататъкъ на 46 стр.: „Въпреки че българитѣ бѣха настѣпили съ толкова много сили, Щабътъ на корпуса още се колебаеше и продължаваше да счита дѣйствиата за погранични престрелки. Пасажътъ „да се почнатъ неприятелскитѣ действия“, защото фактически войната е почнала вече (гледай телеграмата отъ Щаба на Източната армия отъ 5. X. 23 ч. 40 м.) съдържа въ себе си смисъла, че войната е обявена, и това бѣше достатъчно да накара корпуса да почне военнитѣ действия. Въпреки това, обаче, Яверъ паша се повлия отъ пасажъ въ сжщата телеграма „трѣбва да се отблъснатъ атакитѣ на неприятеля.“

А още по-нататъкъ Мехмедъ Мурадъ пише: „Въ сжщностъ, истинскитѣ причини, които сж накарали командира на корпуса да вземе колебливо решение сж следнитѣ: Погрѣшнитѣ сведения относно численото превъзходство на противника, непрорѣдствено предъ него, неговата, на командира на корпуса, нерешителностъ, лишниятъ страхъ отъ отговорностъ и липсата на инициатива. Това сж причинитѣ за проявената инертностъ отъ страна на Кърджалийския корпусъ срещу действията на българскитѣ войски“ . . . „Положението на 5 срещу 6 бѣше благоприятно за корпуса. Отъ гледна точка на численостъ срещу тѣзи (български) 8 дружини турцитѣ разполагаха съ 17 пех. табура, нѣколко отдѣления федаи (решени да умратъ) и 2 с. с. план. батареи. Наистина, българитѣ имаха надмощие съ артилерията, но за това пъкъ тѣхната полска артилерия, влачена отъ волове, не можеше да бжде подвижна, тогасъ когато турската артилерия съ обхватни действия можеше да бжде отлично използвана отъ частитѣ, които познаваха педа по педа мѣстността. Въ замѣна на завладѣването отъ българитѣ на постоветѣ Айдогмушъ и Акчакайракъ, турцитѣ завладѣха Хасанъ-тепе, който заемаше командоваще положение надъ тѣхния дѣсенъ флангъ. Ако Щабътъ на корпуса бѣше изпратилъ въ Хасанъ-тепе поне единъ полкъ

*) Този пунктъ не се изпълни и полкътъ не влѣзе въ връзка съ дивизията.

съ една батарея, които да заематъ положение въ флангъ и тилъ на противника, щѣше да се разшири успѣха и възможно бѣше другия денъ, 6. X., да се увѣчаеше съ блѣскова победа въ полза на турцитѣ. Взетото, обаче, погрѣшно решение и долуизложената ялова заповѣдь (гл. по-горе заповѣдта отъ 2 ч. сл. полунощъ. Б. наша) дадоха, за жалостъ, отрицателни резултати“ (гл. 46 и 47 стр.).

Между това, ако Щабътъ на Кърджалийския корпусъ бѣше овладѣнъ отъ липса на какъвто и да е настѣпателенъ духъ, не единъ отъ турскитѣ по-долни началници горѣше отъ желание да се хвърли въ смѣлъ бой срещу противника си. Началникътъ на редифската дивизия, полковникъ Расимъ бей, на разсъмване донесе до Щаба на корпуса, че ще настѣпи срещу противника отъ Калфаларъ и Гюверенъ и че силитѣ, които ще настѣпятъ отъ Гюверенъ, се състояли отъ Егридеренския редифски полкъ, една планинска батарея и една картечна рота и че на частитѣ при Габрово, а именно кърджалийската погранична дружина, 1 табуръ отъ Кърдж. редифски полкъ, кърджалийскитѣ и пашмаклийскитѣ федаи била възложена задачата, щомъ почне боя, да застрашаватъ фланга и тила на противника.

Заповѣдта на полков. Полковникъ Дѣловъ за действията на Дѣловъ за действията 6 октомврий издаде вечерята на 5 октомврий въ 10 ч. 30 м. твърде късата и ясна заповѣдь, въ която сжщественото бѣше:

„§ 2. Утре отрядътъ да продължи изпълнението на задачата споредъ заповѣдь № 2.

§ 3. 4-о не с. с. артил. отдѣление отъ 2-и план. полкъ се придава къмъ колоната на полковникъ Цековъ.

§ 4. Дветѣ с. с. батареи отъ колоната на полковникъ Цековъ да влѣзатъ въ състава на Маневренитѣ войски, на северъ отъ височината Гювенчлеръ.

§ 8. Азъ ще се намирамъ на височината южно отъ с. Айдогмушъ“.

Презъ нощта пехотнитѣ части се окопали. Разпорѣдителното, две отъ с. с. батареи отъ дѣсната колонна да бждатъ премѣстени при маневренитѣ войски, не е могло да се изпълни. Не с. с. батареи пристигнали на опредѣленитѣ имъ мѣста къмъ 6 ч. 30 м. две въ Ескикьои и една въ с. Айдогмушъ.

Тѣй въ българска страна има редъ въ нѣщата, защото е имало порядъкъ въ главитѣ.

Действията на 6 октомврий. При даденитѣ заповѣди за действията за презъ тоя денъ отъ дветѣ воюещи страни, боеве се развиха само на двата фланга, а главнитѣ сили на дветѣ страни (дѣсната и лѣвата български колонни и турската редифска дивизия) се срещнаха при с. Гюклеmezлеръ, бѣше да се развие нѣкакъвъ що-годе сериозенъ бой, освенъ из-

гърмяването на известно число снаряди от турската с. с. и българската 12-а не с. с. батареи, чиито снаряди, и на двете батареи, не достигаха до бойното разположение на обстрелваните части. Когато късно в бойното разположение пристигна 3-а с. с. батарея и зае позиция западно от с. Чакърларь, тя със няколко изстрела разпръсна турците предъ Гьоклемезлерь. Настъпването на нощта не позволи тук да се направят нещо повече през цълия втори ден на войната. Бой доста сериозенъ и тежъкъ за двете страни, обаче, се разви на дясния български флангъ и Страничното тукъ прикритие. Турците имаха инициативата. Подполковникъ Мехмедъ Мурадъ описва действията по следния начинъ:

Боятъ при Кованлъкъ. На 6 сутринята ротата отъ 36-и низамски полкъ, находяща се на поста Гюверенъ, заедно съ пограничните войници и съ опълченците откриха огънь по българските две роти, находящи се срещу тяхъ. Къмъ стрелбата се присъедини следъ това и Егридеренския полкъ, находящъ се на позиция въ лъво отъ тяхъ. Двете роти отъ Егридеренския полкъ, които се намираха въ лъво отъ това мѣсто и които още не бѣха заели окопитѣ, настъпиха срещу дясния флангъ на българските роти. Българите удължиха фланга си тукъ съ една рота, която въ 7 ч. 30 м. посрещна съ огънь поменатите турски роти. Българите, които узнаха за настъплението на турците откъмъ Елмалжкьой, още въ 6 ч. 15 м. бѣха вече открили огънь съ една полска с. с. батарея по нашите настъпващи части. Следъ това друга неприятелска батарея зае позиция източно отъ Кованлъкъ и откри огънь по редифския полкъ; последниятъ, по липса на артилерия, която да подкрепи настъплението му и, обхванатъ отъ силенъ неприятелски артилерийски огънь, биде принуденъ да споре настъплението си, въ което положение остана до 13 часа.

Отдѣлението отъ Габрово, въ съставъ две опълченски роти и частъ погранични войници, настъпи при зори по посока на Кованлъкъ, а друга опълченска рота и частъ погранични войници настъпиха по посока на Хорозларь. Въ тази посока, на единъ км. северо-западно отъ Кованлъкъ, българите имаха 1 взводъ полска артилерия съ 1 взводъ пехота за охрана. Тукъ опълченците се държаха много храбро; те доближиха до самата неприятелска артилерия, кждето единъ отъ фидантѣ, Ахмедъ Айдогмушлу, падна убитъ. Малко остана неприятелскиятъ табуръ съ частъ доброволци да се яви въ тила на българската позиция. За българите настъпи критическо положение. По липса, обаче, на единство въ командуването и поради това че частите бѣха разпокъсани, успѣхътъ на турците не можѣ да се разшири. Българите, благодарение на това, че позичаха на помощъ и другите две орждия отъ батареята и усилиха охраната съ една пехотна рота (¹⁰/₂₉ р.), а

особено благодарение на силния артилерийски огънь, успѣха да излѣзнатъ отъ критическото положение, въ което се намираха. Българската рота, подкрепена съ огъня на полската артилерия, се хвърли въ контъратака и отхвърли опълченските роти назадъ. Въ това време, подъ защитата на огъня отъ една полска батарея, се опитаха да минатъ въ настъплението и находящите се срещу поста Гюверенъ други български роти (2 роти отъ ⁴/₂₈ дружина), но бидоха спрѣни отъ силния огънь отъ Гюверенския постъ и отъ низамската рота, заедно съ опълченците и пограничните войници, находящи се на позиция около поста“.

Яверъ паша излиза на „Командирътъ на корпуса, продължава предъ къмъ бойния Мехмедъ Мурадъ, въ 10 ч. се яви на височината северо-западно отъ с. Ашикларь

и отъ тамъ наблюдаваше критическото положение на частите. Като единствено разпореждане, и то само за да се осведоми върху общото положение, той изпрати въ 11 ч. по офицеръ следната заповѣдъ до началника на дивизията въ Гьоклемезлерь:

„Полкътъ въ Гюверенъ се намира въ критическо (!) положение. Настъпете откъмъ лъвия флангъ за да му помогнете. Само, че трябва да се осведомите по-отблизу върху положението и съобразно съ това да действувате“.

Въпрѣки тая заповѣдъ, не само не се изпрати (защото заповѣдта не бѣше категорична. Б. наша) никаква помощъ на Егридеренския полкъ, но не се изпратиха никакви сили и на Калфаларь, татази посока остана праздна. Въ 13 ч. една българска дружина (³/₂₈), следъ като отхвърли нашия низамски взводъ, опълченците и пограничните войници при Калфаларь, се насочи къмъ Казанъ-тепе. Тукъ на склона, западно отъ това тепе и близу до гребена на височината, дружината намѣри една турска рота, вѣроятно отъ редифския полкъ, събрана на купъ и безъ мѣрки за охранение, по която откри внезапно силенъ огънь и я съвършено разпръсна. По този начинъ българите се явиха въ флангъ на Егридеренския полкъ и въ тилъ на отдѣлението при Гюверенъ. При това положение Егридеренскиятъ полкъ започна да отстъпва, което отстъпване скоро се превърна въ паническо бѣгство. Въ същото време българите започнаха да атакуватъ отдѣлението при Гюверенъ (1 низамска рота и частъ опълченци) отъ фронта. И това отдѣление, което до това време, въпрѣки силния неприятелски артилерийски и пехотенъ огънь, бѣше се задържало на позициите си, виждайки отстъплението на редифския полкъ и появяването на противника въ тила, се принуди да отстъпи, преследвано само съ огънь отъ страна на противника.

Командирътъ на корпуса, щомъ видѣ отстъплението на Егридеренския полкъ, въ 14 ч. 30 м. изпрати съ офицеръ

следната заповѣдъ до началника на дивизията въ Гьоклемезлеръ:

„Егридеренскиятъ полкъ отстъпва въ безпорядѣкъ. За да се помогне, необходимо нужно е да се предприеме атака въ посока на Калфаларъ“.

Командирътъ на корпуса, за да защити Егридеренския полкъ, изпрати по посока на с. Карадемиръ находящия се въ околността на с. Хамидкьой Дарждеренски опълченски табуръ и пионерната рота отъ Ашикларъ.

Следъ това Мехмедъ Мурадъ, като отбелезва, че турскитѣ войски при Гьоклемезлеръ бездействували, „въпреки че тукъ противникътъ действуваше мудро и нерешително“, описва какъ Яверъ паша заминалъ за Гьоклемезлеръ за да поеме лично командването, какъ като стигналъ до изхода на с. Ашикларъ срещналъ изпратения по-рано въ Яхиали офицеръ, който му доложилъ, че застигналъ частитѣ отъ Яхиали да отстъпватъ едни къмъ Алимбейлеръ, други къмъ Хасъмларъ, какъ пашата заповѣдалъ на находящия се въ Ашикларъ 3-и Кърджалийски опълченски табуръ да настъпва за Алимбейлеръ за да спре преследването отъ страна на неприятеля и какъ Яверъ паша се отказалъ да продължи пжтя си до Гьоклемезлеръ, следъ като въ сжщото време пристигнали командирътъ на 2-и табуръ отъ 36-и низамски полкъ и тоя на батареята, които му представили положението критическо, а силитѣ на българитѣ просто фанастични.

Боятъ при Яхиали. Между това, действията при Яхиали отъ българска страна не бѣха толкова страшни. Тамъ настъпваше Лѣвото странично прикритие ($\frac{2}{28}$ дружина, $\frac{5}{8}$ батарея и взводъ картечници), което на 6 сутринята въ боенъ редъ се насочи къмъ Ени-махле и намѣри окопитѣ предъ това село праздни отъ хора, но съ нѣколко чучули съ фесове за заблуждаване на българитѣ. Следъ това частитѣ все въ боенъ редъ настъпиха къмъ Яхиали, но като приближиха с. Чанакларъ бидоха обстреляни съ огънь отъ окопитѣ, източно отъ това село, отъ две роти на $\frac{2}{36}$ табуръ. Батареята излѣзе на позиция и въ 9 ч. 40 м. откри огънь по турскитѣ вериги. Следъ това ротитѣ настъпиха смѣло съ прибѣгване и, когато достигнаха на 200 кр. отъ турцитѣ, последнитѣ започнаха безредно да отстъпватъ. Българитѣ заеха височината и преследваха съ огънь отстъпващитѣ. Въ 11 ч. българскитѣ тукъ части, т. е. цѣлото Лѣво странично прикритие на Хасковския отрядъ, достигнаха височината южно отъ Яхиали, а следъ малка почивка настъпиха и заеха висотата между Киразлъ и Кюпрюлю, дѣто и се окопаха.

„Яхиалийскиятъ отрядъ, бележи Мехмедъ Мурадъ, не указа никаква съпротива, а артилерията му не даде нито единъ изстрелъ. Началникътъ на отряда веднага заповѣда да се отстъпи, като въ смущението си забрави ротитѣ при

Яхиали и Деделеръ. Ротата при Деделеръ, при атаката отъ една слаба българска погранична частъ, се събра и вмѣсто да отстъпи по посока на Ашикларъ, отстъпи къмъ Кушукавакъ. . . Отрядътъ при Яхиали, следъ като отстъпи въ безпорядѣкъ, въ 15 часа се събра въ Ашикларъ. Причинитѣ, тоя отрядъ да отстъпи, безъ да окаже съпротива, трѣбна да се търсятъ въ взаимнитѣ разпри и обвинения, между командира на табура и тоя на батареята, както и въ цѣлитѣ нерешителности. Когато командирътъ на корпуса поиска обяснения за станалото отъ командира на табура, който пристигна въ Ашикларъ преди табура си, както и отъ командира на батареята и двамата почнаха да се обвиняватъ единъ други. На запитването отъ командира на корпуса, отправено къмъ майоръ Али Хайдаръ бей, кжде му е табура, последниятъ му отговорилъ:

„Табура-мабуръ нѣма, на среща има цѣла неприятелска дивизия, която не ни даде възможностъ глава да идигнемъ; не бѣше възможно даже и да се стреля, защото надъ насъ наблюдаваха самолети. Българската конница ни преследва до Кюпрюлю, следъ това какво стана не знамъ.“

На въпроса, защо не е държалъ връзка съ противника, сжщиятъ отговорилъ:

„Каква свързка ще държа, ефендимъ, когато противникътъ не ни даде възможностъ да си отдѣхнемъ.“

Командирътъ на батареята капитанъ Вехби ефенди въ преувеличения за противника не падна по-долу отъ командира на табура. Той сжщо казваше, че противникътъ разполагалъ съ едно артилерийско отдѣление, че видѣлъ нѣщо като самолети, а колоната на противника не могла по никакъвъ начинъ да се опредѣли; той още казалъ, че цѣлата граница отъ Бокчукларъ до Бейкьой била пълна съ български войски.

Човѣкъ не може да не се очуди, продължава Мехмедъ Мурадъ, какъ командирътъ на корпуса може да слуша подобни обяснения. Умътъ на човѣкъ не може да побере, защо тѣзи офицери се оставиха безъ да бъдатъ наказани. Тия обяснения, които съвсемъ не отговаряха на истината, а бѣха съчинени отъ поменатитѣ офицери, за да прикриятъ своето малодушие, не останаха безъ да оказатъ известно влияние върху мислитѣ, нервитѣ, па даже и решенията на корпусния командиръ. Въ сжщата минута той се отказа да продължи пжтя си за Гьоклемезлеръ“.

Яверъ паша решава да оттегли и събере силитѣ си при Ашикларъ. Тукъ Мехмедъ Мурадъ дава като документъ, вѣроятно извлеченъ отъ нѣкой докладъ на Яверъ паша, какъ последниятъ разсждавалъ въ тоя моментъ, какъ сжщиятъ приемалъ, че срещу него има 6 български полка, като неговитѣ сили въ тоя моментъ при Гьоклемезлеръ били око-

ло 6,000 души, какъ съ тия сили не било възможно да се задържи противника отъ около една дивизия, какъ пжтъ на отстъплението му се застрашавалъ, какъ корпусътъ билъ изложенъ на катастрофа и какъ въ резултатъ отъ разсжденията Яверъ паша решилъ да заеме съ корпуса си позиция при Ашикларъ, която позиция по характера на мѣстността била силна и заемала командуваще положение по посоките къмъ Гюверенъ, Гьоклемезлеръ, Кюпрюлю и Яйладжикъ съ цель да задържи противника.

Ясно е, че Яверъ паша биде поразенъ отъ чутото и виденото, защото безъ да провѣри сведенията, които му се дадоха, издаде въ 14 ч. 10 м. заповѣдъ, редифската дивизия да се оттегли на позиция при Гьоклемезлеръ, а опълченската — при Каракая, като не пропуска да изброи въ заповѣдта си преувеличенитѣ български сили, настѣпили срещу Яхиаги, цѣли 2 пех. полка, 1 коненъ полкъ и 1 артилерийско отделение, тогазъ когато тѣ бѣха, както знаемъ, само 1 дружина, 1 батарея и взводъ картечници.

Нѣщо повече. Яверъ паша, понеже, следъ като издаде заповѣдта, не получи никакво донесение, каквото очакваше за противника къмъ Кюпрюлю, почна силно да се тревожи отъ мисълта, че българскитѣ сили отъ къмъ Яхиаги сж се насочили къмъ югъ. Ето защо въ 17 часа той изпрати единъ офицеръ за да разузнае посоката Хасъмларъ—Яйладжикъ—Карабахтлж, което трѣбваше да направи преди да вземе решението си, а пкъкъ пристигналия взводъ планинска артилерия отъ Яхиаги съ събранитѣ тукъ войници изпрати да заематъ позиция на висотата при с. Исаклж.

Яверъ паша се връща въ Кърджали. А когато пкъкъ въ 16 ч. 30 м. получи въ Кърджали. отъ Кушукавашкия каймакаминъ, че ротата отъ Деделеръ се оттеглила на югъ отъ р. Арда и че телефонната линия Ходжаларъ—Кърджали била скжсана, Яверъ паша се почувства съвсемъ застрашенъ и реши да се върне въ Кърджали съ намѣрения: да преведе въ редъ Егридеренския полкъ; да прикрива посоката Кадирлеръ—Сюлейманларъ; да привлече отъ Гюмюрджина нестроевитѣ войници; да въоръжи цѣлото население годно да носи оржие, като на другия день мине въ настѣпление; да добие сведения за положението къмъ Ходжаларъ; да успокои кърджалийското население, и да влѣзе въ връзка съ Щаба на армията.

„Когато Щабътъ на корпуса пристигна въ Кърджали, бележи въ книгата си Мехмедъ Мурадъ, въ града нѣмаше други чиновници освенъ нѣколко души телеграфисти; частъ отъ населението бѣше избѣгало, а друга се готвѣше да бѣга. Оставенитѣ въ Кърджали нѣколко стотинъ опълченци бѣха се разбѣгали преди това, та останали бѣха само 30—40 души; идващитѣ отъ бойната линия дезертѣори на групи, на

групи минаваха южно отъ р. Арда. Корпусниятъ командиръ изпрати патрули по брѣга на рѣката за да спиратъ бѣгалцитѣ. Отъ всичко това се вижда, че още отъ първия день на войната военнитѣ действия сж се измѣстили отъ правия си пжтъ.“

Психологически причини за деморализацията на Кърджалийския корпусъ.

Цѣлиятъ Кърджалийски корпусъ и населението чрезъ него бѣха жертва на слуховетѣ, жертва на преувеличенитѣ сведения за неприятеля, които съ нови преувеличения се предаваха отъ уста на уста и отъ мѣсто на мѣсто, за да се върнатъ обратно съ още по-нови преувеличения и за да се повѣрватъ. За да се дойде до това психологическо състояние, безъ съмнение, слуховетѣ относно българскитѣ войски, още преди да почнатъ военнитѣ действия, ще да сж били сжщо не особено благоприятни за духа на турската войска и турското население. Въ съзнанието на турцитѣ сигурно българитѣ ще да сж се очертавали като противникъ, който въ една война ще се бори не само съ голѣмо мжжество, но и съ високо чувство на отмжщение. Турцитѣ знаяха много добре, какъ храбро се борѣха българитѣ въ самата Турция, за да се освободятъ и колко страдания и пакости претърпѣха тѣ отъ турска страна при потушаване на възстанията. И тѣ лесно можаха да допуснатъ, че въ деня за разплата българитѣ ще знаятъ, какъ да си отмжстятъ. Въ това отношение, ако и най-слаба мисълъ е имало въ съзнанието на турцитѣ, тая слаба или тъмна мисълъ лесно можеше при първитѣ неуспѣхи отъ турска страна да вземе силата на кошмаръ и разстрои духа на турската войска и турското население на театъра на борбата, както и стана.

Отстъплението на редифската дивизия отъ Гьоклемезлеръ е почнало съ изтегляне на планинската батарея въ 15 ч. 10 м. „³/₃₆ табуръ, бележи Мехмедъ Мурадъ, заедно съ картечната рота се оттегли въ Ашикларъ до нѣкъде въ порядкъ, където завари ²/₃₆ табуръ (безъ една рота); табурътъ се разположи на бивакъ около пжтя южно отъ самото село. Не много следъ това почнаха да отстъпватъ опълченскитѣ и редифскитѣ табури и скоро отстъплението имъ се превърна въ паническо бѣгство — тѣ се точеха като стадо къмъ Кърджали“ (56 стр.).

Нѣщо повече. „Движушиятъ се дезертѣорски потокъ право къмъ р. Арда, преди да дойде до нея, излѣзлитѣ отъ ржцетѣ на началницитѣ части, редифскитѣ въ по-голѣмата си частъ, а опълченскитѣ напълно, се прѣснаха, за да не могатъ да се събератъ вече; мѣстнитѣ офицери и войници се разотидоха при семействата си и всѣки бѣше се предалъ на грижитѣ за децата си. Най-после Щабътъ на корпуса се помъжи да събере частитѣ си при Джебирогулларъ, южно отъ Арда, за

което и спре на това място низамските табури и артилерията. Във това отношение най-голяма заслуга има ревностния и добър патриот, командирът на 4-та погранична рота капитан Исмаил бей, който винаги държеше ротата в ржцетъ си. Така се приключи черната и срамната страница (кара вез юз къртджж сахифеси) на почналото се на 5 октомври разложение на корпуса" (58 стр.).

Хасковският отрядъ тоя день достигна линията, която му бѣ опредѣлена отъ Щаба на 2-а армия. Презъ деня въ 2 ч. 30 м. полковникъ Дѣловъ изпрати до сжщия щабъ донесение, че по пладне отрядътъ е заелъ линията с. Гюеренъ — височинитѣ източно отъ с. Чакърларъ, а вечерята и следното донесение.

„Днесъ, 6 октомври, 6 ч. сл. пл. отрядътъ зае височинитѣ, източно отъ с. Карадемиръ — височинитѣ южно отъ с. Чакърларъ. Лѣвото странично прикрытие заема височинитѣ южно отъ с. Яхали. Щабътъ на отряда — въ с. Чакърларъ“.

Върху това, което презъ деня бѣ станало въ турските части, полковникъ Дѣловъ нѣмаше почти никакво сведение. Липсата на конница като че бѣ вързала ржцетъ му. Тия обстоятелства, както и широкият фронтъ, на които настъпваха частитѣ му, го заставяха, следъ бързото изгубване на съприкосновението съ неприятеля, да се въздържи отъ едно съкорение на настъплението.

Между това, за положението на Кърджалийския корпусъ въ турската Главна квартира презъ нощта срещу 7 октомври се получило следното донесение отъ Щаба на Източната армия:

„Отъ Кърджалийското командуване днесъ сж били изпратени три телеграми, които получихме сега, и споредъ които неприятельтъ е продължилъ настъплението си въ посока къмъ Гюклеmezлеръ. Егридеренскиятъ рѣдифски полкъ се е съпротивлявалъ до 2 ч. 30 м. сл. пл., а следъ това почналъ да отстъпва разбъркано. Презъ това време и отрядътъ при Гюклеmezлеръ, състоящъ се отъ полковетѣ Кърджали и Паласъ и отъ три опълченски табури, билъ принуденъ да отстъпи предъ силния неприятель и въ 3 ч. сл. пл. започналъ да пристига въ Ашикларъ въ разбъркано състояние. Опълченцитѣ и населението били разпръснати, а Егридеренскиятъ полкъ е билъ толкова разстроенъ, че не можалъ да се приведе въ редъ. За това дадена била заповѣдъ, тази нощъ дивизията (корпусътъ?) да отстъпи въ редъ задъ р. Арда, а щабътъ билъ премѣстенъ въ Мастанлъ. Очаква се една частъ отъ неприятелскитѣ сили да се спуснатъ къмъ Гюмюрджина, за да заематъ линията. Източната армия не е въ положение да помогне тамъ. Моля, да се изпрати отъ Цариградъ и Гюмюрджина нужното количество части, които да се отправятъ за Мастанлъ и усилятъ тамошнитѣ войски, които, изглежда, сж разложени“.

Действията на 7 октом- Още презъ деня на 6 октомври полковникъ Дѣловъ бѣ решилъ, че на следния день при продължаване на настъплението да насочи колонитѣ възможно по концентрично на главната остъ Хасково—

Кърджали, което при липсата на достатъчно сведения за неприятеля му позволяваше по-сигурни действия. Поради дъжда, който валя презъ деня, пжтищата бѣха станали кални и движението на полската артилерия се затрудни значително. Въ 5 часа сл. пл. полковника Дѣловъ издаде своята оперативна заповѣдъ за действията на 7 октомври, отъ която по-важнитѣ параграфи гласятъ следното:

§ 3. Отрядътъ утре да заеме висотитѣ южно отъ Копранларъ за което:

Полковникъ Цековъ — отъ 28-и полкъ 3 дружини, отъ 2-и пл. арт. полкъ 12 орджия, отъ 3-и с. с. артил. полкъ 4 орджия, отъ 2-а пионерна дружина (1-а рота) 2 взвода—да настъпи на западъ отъ пжтя Ючъ-Тепе —Ашикларъ—Исакларъ.

Полковникъ Сжбевъ — отъ 40-и полкъ, 3 дружини, отъ 2-и артил. пл. полкъ 6 орджия, отъ 3-и с. с. артил. полкъ 8 орджия, отъ 2-а пионерна дружина (1-а рота) 2 взвода — да настъпи източно отъ пжтя Ючъ-Тепе—Ашикларъ—Исакларъ (включително)

Лѣво странично прикрытие — майоръ Загорски — отъ 28-и полкъ 1 дружина, отъ 3-и с. с. артил. полкъ 4 орджия — да настъпи по посока на Хасъмларъ и отхвърли противника къмъ гр. Кърджали.

Маневрени войски — подполковникъ Свиначевъ — отъ 40-и полкъ 1 дружина отъ 3-и с. с. артил. полкъ 8 орджия — утре въ 5 ч. пр. пл. да се съсрѣдоточи между селата Ючъ-Тепе и Чакърларъ.“

Между това, отъ Щаба на 2-а армия пристигнаха до Хасковския отрядъ две заповѣди една следъ друга, отъ които втората отмињяваше първата и съдържаше:

„Хасковскиятъ отрядъ да остане и се утвърди на заетитѣ отъ него мѣста, за да прикрива фланга и тила на армията“.

Полковникъ Дѣловъ, вѣренъ на своя войсководски инстинктъ и познаващъ много по-добре обстоятелствата на самото мѣсто на действията, не отмињни заповѣдта си за настъпление. Както и до сега, така и въ тоя моментъ, той изповѣдаваше твърдо най-ценния принципъ на военното дѣло, упорито да преследва постигането на поставената целъ — въ случая достигането до долината на р. Арда.

Действията на българскитѣ тактически подѣления презъ деня се изравяватъ въ по бавни или по-бързи движения напредъ, нѣкъде въ боенъ редъ, на повечето мѣста въ походенъ строй и почти никъде съ бой, освенъ при с. Алимбейлеръ, дето челниятъ отрядъ на Лѣвото странично прикрытие биде обстреляно съ пехотенъ огънь отъ височинитѣ при Хасъмларъ. Подкрепенъ тоя челенъ отрядъ съ единъ взводъ, турцитѣ бидоха прогонени и въ 4 ч. 45 м. Лѣвото странично прикрытие зае с. Хасъмларъ, дето и се разположи за нощуване. Презъ нощта полковникъ Дѣловъ донесе следното:

„На 7 октомври въ 8 ч. сл. пл. отрядътъ се установи за нощуване въ селата Карадемиръ, Гюклеmezлеръ и Есмерли, а преднитѣ му части — южно отъ поменатитѣ села. Пленени: единъ майоръ и едно отдѣление войници. Заловени частъ отъ съестнитѣ имъ и хранителни припаси. Противникътъ отстъпва по посока на Кърджали“.

Действията на 7 октомврий на турците. Кърджалийският турски корпус бѣше плячка на най-онеправдана паника. Липсата на решително военно командване от турска страна, липсата на ясна и здрава тактическа мисъл въ Щаба на корпуса и мрачното мъгляво и дъждовно време спомогнаха паниката да вземе размѣритѣ на пълна деморализация на частитѣ. Около 4 ч. 30 м. сутринята отъ Ашикларѣ пристигнаха въ Кърджали командирѣтъ на 36-и низамски полкъ и началникѣтъ на опълченската дивизия, които докладваха на командира на корпуса за отстъплението на частитѣ имѣ, за безредието въ тѣхъ, което вече се знаеше. Въ 5 часа пристигна и началникѣтъ на редифската дивизия, който докладва, че:

„Къмъ полунощ срещу 20. X. въ табуритѣ останаха едва по 20—150 човѣка, а отъ хората въ преднитѣ постове само 50—60 души; другитѣ части ги нѣмаше. Бѣгацето население заприши пѣтищата съ колитѣ си. Когато получихъ сведение, че неприятельтъ възнамѣрява да нападне внезапно, лично се явихъ при преднитѣ постове, като заповѣдахъ на командира на батареята да бѣде готова за всѣка възможност, обаче, последниятъ ми каза, че батареята заминала за Кърджали и че следъ нея заминала и картечатата рота“.

„Причината, бележи Мехмедъ Мурадъ, да се разпрѣснатъ и отстъпятъ въ безпорядѣкъ частитѣ бѣше следната: на $\frac{3}{36}$ табурѣ и на 1 табурѣ отъ Палаския полкъ бѣше дадена заповѣдъ (б. X.) да отстъпятъ презъ Гьоклемзлерѣ за Ашикларѣ. Вмѣсто това, обаче, поменатитѣ се оттеглиха по пѣтя Алимбейлерѣ—Хасъмларѣ—Ашикларѣ, който пѣтъ се пресича отъ шосето непосредствено задъ частитѣ, които се намираха при Ашикларѣ. Редифитѣ и опълченцитѣ тукъ, щомъ ухастиха, че задъ тѣхъ отстъпватъ войски, веднага се втурнаха назадъ. За разбъркване на частитѣ не малко сж допринесли и колитѣ на населението, което бѣгаше. Впрочемъ, една трета отъ войницитѣ на Кърджалийския полкъ бѣха се разотишли още на 5 срещу 6 октомврий по селата при семействата си, съ което и се обяснява, защо нѣмаше достатѣчно войници за заемане на позицията съответна на полкъ при Гьоклемзлерѣ“.

Събранитѣ войници въ Яверѣ паша и сега, вмѣсто да командува Кърджали и опитъ да чрезъ началницитѣ на дивизиитѣ, като се подредатъ. имѣ опредѣли ясни тактически задачи, сборно мѣсто за всѣка дивизия, на която отъ тѣхъ се възлага да вземе мѣрки за охранение къмъ страната на противника общо за корпуса и като следъ това вече изисква отъ тѣхъ лично, даде обща кѣса заповѣдъ, обаче, продължи да дава заповѣди и до отдѣлно на частитѣ. Тѣй началницитѣ на дивизиитѣ почти не бѣха господари на повѣренитѣ имѣ полкове. Въ 6 ч. 15 м., наистина, той заповѣда частитѣ му да се събератъ въ града, като се поставятъ наблюдателни застави по Егбералтийскитѣ височини и тия на западъ отъ тѣхъ и като се

изпратятъ конни разезди за разузнаване къмъ страната на неприятеля, обаче, коя дивизия где да се събере, отъ коя да се организира охраната, и какви задачи иматъ дивизиитѣ въ случай на неприятелско нападение, не опредѣли. Къмъ 7 часа въ двора на казармата въ Кърджали се събрали около 2000 души.

„Положението на корпуса, бележи Мехмедъ Мурадъ, бѣше безнадеждно. Много офицери не стоеха на чело на частитѣ си. Войницитѣ сжщо се прѣснаха“. При отстъплението бѣха изоставили една пл. батарея на позицията на Исаklarската височина, макаръ презъ нощята да е била охранявана отъ Кушукавашкия опълченски табурѣ, но той сутринята се разбѣгалъ. На молбата на командира на батареята за помощъ, дадена му била заповѣдъ да прибере батареята си въ Кърджали. Дадената заповѣдъ на Палаския полкъ, чиито дружини броели по 80 души, да трѣгне за Ашикларѣ, съ задача да разузнава и охранява, като постави постове при Ашикларѣ, не могла да се изпълни, понеже дружинитѣ му не могли да направатъ нито 30—40 крачки напредъ. Въпрѣки всички разпореждания на Яверѣ паша още презъ нощята чрезъ щабнитѣ офицери, за да могатъ да се събератъ всички прѣснати войници и офицери, та следъ това да се оттеглятъ южно отъ р. Арда на висотитѣ при Джебиругуларѣ, дето да се приведатъ въ редъ, резултати се получиха много малки.

Събранитѣ войници и части въ града безредно потеглятъ на югъ презъ р. Арда.

„Щабѣтъ на корпуса бележи Мехмедъ Мурадъ, въ 10 часа се оттегли на висотитѣ при Джебиругуларѣ, южно отъ Арда. Дошлиитѣ отъ вечерята по тия височини офицери отъ Щаба на корпуса не могли да спратъ никого тукъ. Войницитѣ, които бѣха преминали още презъ нощята, бѣха се прѣснали по околнитѣ села, кждето и пренощуваха. Тѣ стреляха произволно, което предизвикваше паника, предполагайки, че се е появилъ неприятель. Отъ разни страни прииждаха войници на групи—групи отъ 5—16 души. По този начинъ до 12 ч. се събраха около 3000 души, хора отъ 2-и и 3-и низамски табури и Кърджалийския и Палаския полкове. Конницитѣ отъ една страна се събираха, отъ друга се прѣскаха; никой не взимаше грижата да ги приведе въ редъ. Най-после, работата дойде до тамъ, щото всѣки да си плюе на краката. Потокъ отъ хора потегли къмъ Мастанлъж и Гюмюрджина. Само подъ страхъ на застрелване можѣ отчасти да се спре потока“.

Между това, въ 13 часа се получило донесение отъ пратения въ разузнаване ескадронъ, че на линията Ашакларѣ—Каракая—Айваджикъ нѣма неприятель, а въ 14 ч и второ донесение, че при Гьоклемзлерѣ има нѣкоя конна неприятелска часть (такова нѣщо въ действителностъ нѣмаше, понеже припадения къмъ Хасковския отрядъ ескадронъ още не бѣ при-

стигналъ), че въ околността горят нѣкои села, че въ Карагъозлеръ, Яйладжикъ и Карабахтлж нѣма неприятелъ, че въ Ашикларъ билъ оставенъ единъ турски офицерски разездъ и че нѣмало опасностъ, ако частитѣ се върнатъ въ Кърджали.

Връщане обратно въ Тия сведения дадоха куражъ на Яверъ Кърджали на северъ паша и той, заедно съ частитѣ на лице, се върна обратно въ Кърджали.

Табуригитѣ на 36-и полкъ, Кърджалийския и Палаския полкове се оказаха съ по 300—400 души; тия на Егридеренския по 40—50 души, пионерната рота—180 души, Кърджалийската погранична рота около 40—50 души. Въ 16 ч. 40 м. се разпореди да се постави охрана по височинитѣ при Айваджикъ и Иса-кларъ, обаче, въ 18 часа се получило донесение, че предни постове се успѣло да се поставятъ само при Джепанеликъ. Въ 19 ч. Яверъ паша даде заповѣдъ на командира на Палаския полкъ да назначи караули и въдвори редъ и дисциплина въ града и да се взематъ мѣрки, за да се прѣчи на войницитѣ да бѣгатъ, като се назначатъ патраули по посокитѣ Салихлеръ, Мастанлж и Алкая.

И така, на 7 октомврий Кърджалийскитѣ корпусъ още остава въ едно деморализирано положение, хората и частитѣ сж се движили огъ северъ къмъ югъ и обратно, почти при пълно изгубване органическата връзка всрѣдъ тѣхъ. Положениетѣ грижи да се тури що-годе редъ дадоха известни резултати, но отъ 20-хилядни Кърджалийски корпусъ на лице бѣше само значително по-малката му частъ. Но, и тя при таква понижено нравствено състояние, което, безъ съмнение, не би могло да издържи едно стремително настѣпление отъ българска страна, особено ако то би било извършено отъ конни части, следвани отъ бърза пехота. Това за насъ сега е много ясно, обаче, въ време на действията полковникъ Дѣловъ бѣ въ тъмнина, презъ деня бѣ изгубилъ съприкосновението съ неприятеля, а и частитѣ му се движеха бавно, било поради мѣстността, било поради времето, било по липсата на конна частъ за по-бързо разузнаване. Не трѣбва да се изпуска изъ предвидъ и това, че частитѣ на отряда отъ четири дена бѣха въ денонощни движения и действия.

Разпореждания за действията на 8 ноемврий

Вечерта на 7 октомврий полковникъ Дѣловъ не получи заповѣдъ за действията за 8 октомврий отъ Щаба на 2-а армия, но и сега, както всѣкога до тоя моментъ, той реши да не чака заповѣдъ, а да продължи действията до постигане целта — завземане на гр. Кърджали, т. е. лѣвия брѣгъ на р. Арда, гдето по висотитѣ можеше да се организира позиция за успѣшна маневренна отбрана. Въ 10 часа сл. пл. той издаде своята оперативна заповѣдъ за действията на 8 октомврий, като общата задача опредѣли: отрядътъ „да завземе гр.

Кърджали, като съ преднитѣ си части земе главнитѣ съобщения на р. Арда между селата Алкая и Игерджели-Кебиръ (Яджели)“. Тактическото подѣление и състава на подѣленията оставаха сжщитѣ, както въ заповѣдта за действията презъ изтеклия день, само къмъ Лѣвото странично прикрытие при-даде една рота отъ 7-а погранична дружина. Дѣсната колона бѣ насочена по пжтя Карадемиръ—Каракая—Керемитлеръ—Кърджали, Лѣвата колона по пжтя Гьоклемезлеръ—Ишикларъ—Исакларъ—Кърджали, Лѣвото странично прикрытие по пжтя Есмерли—Хасъмларъ—Кабавиранъ—Айваджикъ—Ишикларъ—Хорозларъ—Кърджали.

Отъ своя страна генералъ Мехмедъ Яверъ паша, обнадежденъ отъ донесенията на своя ескадронъ, че на северъ отъ Кърджали на доста делечно разстояние нѣма български войски, макаръ сведенията отъ тия донесения да бѣха оскъдни и, главно, за моментитѣ отъ около пладне и 1—2 часа следъ това, реши да отбранява гр. Кърджали, като приеме боя на височинитѣ северно около града, ако неприятелътъ настѣпи. Следъ полунощъ въ 3 часа той издаде следната заповѣдъ, въ която не е ясна тактическата идея:

„1. — Неприятелскитѣ части се намиратъ въ околността на Алим бейлеръ и Хасъмларъ. Споредъ последни сведения Гьоклемезлеръ е празенъ.

2. — Да се изпратятъ къмъ Хасъмларъ, Ишикларъ, Дагхарманлж и Хамидкьой разезди, като имъ се дадатъ съответни указания и като по рвата посока началникътъ да бѣде офицеръ, а по другитѣ — подфицери.

3. — За да се париратъ и отблъснатъ вѣроятнитѣ неприятелски действия при Хасъмларъ и околността, частитѣ да заематъ следнитѣ мѣста:

а. — Два табура отъ Кърджалийския полкъ да заематъ позиция на височинитѣ северо-източно отъ Исакларъ, а единъ табуръ по височинитѣ около Айваджикъ да земе подготвителна позиция.

б. — Една батарея отъ артил. отдѣление да земе очаквателна позиция около Кърларъ, а друга една батарея да остане въ Кърджали като резервъ.

4. — Табуригитѣ на 36-ия полкъ, картечната рота на Палаския полкъ батареята и пограничната рота да останатъ около казармата въ резервъ и готови да потеглятъ всѣки моментъ.

Частитѣ да стоятъ твърдо на мѣстата си, като изпратятъ предъ себе си охранение и държатъ свръзка по между си.

5. — Ескадронътъ да даде 10 конника въ разпореждане на Щаба на дивизията, а съ останалитѣ хора да остане въ подчинение на Щаба на корпуса.

6. — Тежкиятъ обозъ да се остави предъ казармата.

7. — Щабътъ на корпуса ще остане предъ казармата“.

Подполк. Мехмедъ Мурадъ, като дава тая заповѣдъ въ книгата си, и като бележи, че отъ 20-хилядни Кърджалийски корпусъ на лице имаше 2800 души, че турскитѣ загуби до 8 октомврий бѣха 1 офицеръ и 50—60 войника ранени и убити, и че духътъ на корпуса бѣше тѣй пониженъ, че не би могло да се влѣзе съ него въ сериозенъ бой, смѣта, че повеждането

на частитѣ на северъ отъ Арда бѣше погрѣшно. Това можеше, казва той, да се извърши само отъ ескадрона, картечната рота и артилерия, като имъ се възложише задача да разузнаватъ и водятъ демонстративенъ бой. Сжщиятъ авторъ следъ това казва: „Командирѣтъ на корпуса, когато въ 6 часа видѣ, че частитѣ не само не бѣха потеглили, но и не бѣха готови да трѣгнатъ, самъ се яви на сборния пунктъ, кждето следъ като накара да се развѣятъ знамената, заповѣда на глашатаитѣ да викатъ да се яватъ всички хора подъ знамената. Така поставени хората да се видятъ очи съ очи, преди да се влѣзе въ контактъ съ противника, даваше да се разбератъ резултатитѣ още въ началото на боя. Като крайна мѣрка бѣше още и раздаването на пушки и патрони на войницитѣ отъ пристигналия отъ Гюмюрджина огнестреленъ паркъ, наброяващъ около 300 души“ (71 стр.).

Боятъ при Кърджали Тактическитѣ подѣления на Хасковския на 8-и октомврий. отрядъ потеглиха въ походенъ редъ по опредѣленитѣ имъ посоки, като Дѣсната колона трѣгна въ 6 ч. 30 м. пр. пл., а другитѣ въ 8 ч. пр. пл. И, докато турцитѣ успѣятъ да заематъ командующитѣ височини, северно отъ Кърджали, българитѣ ги изпревариха, и на тия височини се разви, така да кажемъ, единъ видъ срещенъ бой, въ който скоро турцитѣ бидоха разбити и обърнати въ пълно безредно отстъпление.

Донесенията до Яверъ паша за настѣпленieto на българитѣ затекоха още въ 6 ч. 30 м. пр. пл. Разузнавателната частъ отъ Ашикларъ донесе, че една българска рота настѣпва отъ Хамидкѡй къмъ Каракая, което бѣше вѣрно. Дадената заповѣдъ по тоя поводъ на Дарждеренския табуръ, който още миналия день вечерта е ималъ нареждане да прати въ тая посока една рота въ предно охранение, но не бѣ изпратилъ, сега потегли едва въ 7 ч. 30 м. къмъ сжщата важна посока. Въ 8 ч. 30 м. корпусътъ получи второ донесение отъ Ашикларъ, че една българска дружина се движи отъ Гьоклемезлеръ за Ашикларъ. Въ 9 часа боятъ вече пламтѣше съ растяща сила почти по цѣлия фронтъ. Повечето български батареи и турскитѣ вече се обстрелваха взаимно, както и пренасяха огъня си по явяващитѣ се предъ тѣхъ неприятелски пехотни части. По-сериозна борба се разви отъ Дѣсната българска колона, южно отъ с. Каракая и при височината при Керемитлеръ, дето действаха Дарждеренскитѣ табуръ и пионерната рота, които къмъ пладне бидоха обърнати окончателно въ безредно отстъпление, преследвани отъ българскитѣ части съ пехогенъ и артилертѣски огънь, а по-късно и съ движение по следитѣ имъ. При Лѣвата колона авангардѣтъ скоро следъ трѣгването биде спренъ и заставенъ да се развърне за бой предъ село Тузлукъ и сѣседнитѣ висоти, заети

отъ единъ табуръ. Въ 9 часа план. батарея откри огънь по турскитѣ вериги, и нашитѣ роти успѣха да достигнатъ едва на 1200 кр. отъ тѣхъ, дето спрѣха поради силния имъ огънь. Тукъ въ помощъ на преднитѣ турски части настѣпи 1-и табуръ отъ Кърджалийския редифски полкъ, обаче, 1-а рота отъ 40-и полкъ успѣ да заеме височината при Копранларъ, преди да бѣде заета отъ настѣпващитѣ части на поменатия редифски табуръ. Въ 10 часа турската батарея, разположена на позиция между Кърларъ и Хорозларъ, откри огънь по българската план. батарея и боятъ тукъ почна да се развива съ растяща интензивностъ. Турцитѣ усилиха бойната линия съ 2-ия табуръ отъ Кърджалийския редифски полкъ, а 3-ия табуръ се насочи отъ Тузлукъ къмъ Керемитлеръ съ цель да се яви въ флангъ на авангрда на Дѣсната българска колона. Къмъ сжщото време турската батарея бѣ заставила българската не с. с. планинска батарея да замълчи, но въ 10 ч. 25 м. две пол. с. с. батареи отъ 3-и артил. полкъ вече бѣха заели позиции, южно отъ Ашикларъ и откриха огънь по турската батарея, която следъ 15 минути биде заставена да замълчи. Между това, началникѣтъ на Лѣвата колона бѣ усилилъ бойната частъ съ две дружини последователно и къмъ пладне съ съдействието на батареитѣ цѣлиятъ боенъ строй на колоната се понесе напредъ. Турцитѣ не дочакаха удара на ножъ и отстъпиха въ голѣмо безредие. Въ 12 часа по пладне българитѣ завладѣха тѣхната позиция и почнаха да преследватъ съ огънь, а следъ това и съ движение.

За да се постигне тоя успѣхъ, дѣлъ има и Лѣвото странично прикрытие, което бѣ трѣгнало отъ Хасъмларъ въ 9 ч. 20 м. и се движеше въ три малки колони. Въ 10 ч. 30 м. неговитѣ роти заеха висотитѣ при Айваджикъ. Тукъ тѣ забелезаха турски части въ боенъ редъ да настѣпватъ къмъ северъ. Веднага 8-а рота зае хребета, западно отъ Айваджикъ, и откри огънь по турцитѣ, които се почувствуваха застрашени отъ фланга и отдѣлиха две-три роти, за да се противопоставятъ на обхода. Тѣзи турски роти, които бѣха отъ 36-и низамски полкъ, настѣпиха срещу 8-а рота, но бидоха спрѣни съ огънь на 1000 крачки отъ нея. Тъкмо въ това време съ голѣми усилия батареята отъ Лѣвото странично прикрытие можѣ да извади на позиция едно орджие на ржце, което веднага откри огънь въ 11 ч. 5 м. по турската батарея при Хорозлоръ на единъ километъръ отъ него. Скоро на позицията излѣзе и другото орджие отъ взвода, който пренесе огъня по турската пехота, която настѣпваше противъ Лѣвата колона и която пехота веднага почна да отстъпва на югъ, къмъ Кърджали, преследвана отъ нашитѣ тамъ части съ огънь.

За забелязване е, че Лѣвото странично прикрытие при настѣпленieto си се е сблъскало съ най-здравата турска частъ, 36-и низамски полкъ, чийто командиръ, Фазълъ бей,

обаче, бѣше се очерталъ, както видѣхме по-рано, подъ твърде мрачна свѣтлина. Фазълъ бей, тъкмо когато дружинитѣ му настѣпвали отъ източна страна на с. Хорозларъ право на северъ, поискалъ отъ Щаба на корпуса отпускъ по болестъ. Мехмедъ Мурадъ, който отбелезва тоя фактъ въ книгата си, казва: „Чудно е, че исканиятъ отпускъ му се разреши и то въ момента, когато полкътъ му току-що влизаше въ бой. При това, командирътъ на полка не донесе за това въ дивизията, нито пъкъ предупреди командиритѣ на табуритѣ“ (75 стр.).

Лѣвото странично прикритие на Хасковския отрядъ има и друга една заслуга, че съ самото си присѣствие въ повѣрената му посока, въведе днесъ въ заблуждение командирътъ на 2/36 табуръ, който въ 9 часа донесълъ въ Щаба на корпуса, че неприятельтъ въ съставъ единъ пехотенъ и единъ коненъ полкъ съ артилерия се движелъ къмъ долината на Арда по посока на Ерджели. Генералъ Мехмедъ Яверъ паша и въ тоя случай безкритично повѣрва на съвсемъ преувеличеното донесение отъ командира на табура и, като се почувствува застрашенъ, набърже даде заповѣдь планинската батарея, която до тоя часъ бѣше въ резервъ съ картечната рота, да минатъ южно отъ Арда и заематъ позиция при с. Сархошларъ, а ескадронътъ, който стоеше въ бездействие, биде изпратенъ да разузнава по долината на Арда.

Въ 11 ч. 30 м. Яверъ паша отъ височината при Джеби-рогулларъ наблюдаваше боя и виждаше погрома на частитѣ си. Безъ да чака донесения отъ ескадрона, въ 12 часа той даде заповѣдь за отстъпление на корпуса, която фактически не бѣ и нужна, защото всички отстъпваха, а нужно бѣше да се произведе съ една по-свѣжа частъ контръатака на чело на нѣкой смѣлъ подчиненъ или даже като застане на чело самъ той и по тоя начинъ, като се позадържи неприятеля, па даже се внесе смущение всрѣдъ него, да даде условия и време, частитѣ да извършатъ отстъплението си въ възможно по-голѣмъ редъ.

Въ 15 часа при Джеби-рогулларъ се събраха едвамъ 300 души, макаръ че бѣха отстъпили всички части. Яверъ паша начело на ескадрона, артилерията, картечната рота и събралитѣ се южно отъ Арда нѣколко стотици души войници потегли за моста, северно отъ Мастанлж, дето пристигна въ 16 ч. 30 м. и дето намѣри събрани други 300 души. Съ така събранитѣ 1000 души отъ 20-хилядни си корпусъ, той потегли въ най-жалко положение на корпусенъ командиръ безъ корпусъ за Мастанлж, дето пристигна въ 18 часа.

Загубитѣ презъ тоя день на Кърджалийския корпусъ бѣха 200 души ранени и убити, а на българитѣ — 5 убити и 41 ранени. Освенъ това, българитѣ плениха 18 войници и 1 щабъ-офицеръ и намѣриха въ града 1000 сандѣци патрони, 300 палатки, 80 сандѣка снаряди, много пушки и раници

хвърлени отъ войници по пѣтищата, много хранителни припаси, складове и пр.

* * *

Победата при тия действия се дължи въ най-голѣмъ дѣлъ лично на полковника Дѣловъ. Поражението на Кърджалийския корпусъ доби формата на неподобенъ погромъ по вина на самия генералъ Мехмедъ Яверъ паша. Очевидно е, че началникъ Щаба на Хасковския отрядъ, капитанъ Дюдюковъ, въ всѣко отношение превъзхождаше въ несравнима мѣрка началникъ Щаба на Кърджалийския корпусъ. Българскитѣ подолни началници и частитѣ имъ доблестно изпълниха заповѣдитѣ, които имъ се даваха и въ всичкитѣ случаи, надѣхани отъ убеждението, че трѣбва да се победи, се проявиха готови за всѣка жертва. Турскитѣ по-долни началници и частитѣ имъ, по силата като чели на нѣкаква магия, на нѣкакъвъ хипнозъ, който Яверъ паша можеше да задуши само чрезъ едно смѣло настѣпление съ събрани сили, се проявиха съ рѣдки изключения много впечатлителни и просто не готови за борба и победа. Нѣкои отъ офицеритѣ въ корпуса, както видѣхме, просто се очертахъ безъ елементарна военна доблестъ и съ нищо не изпълниха назначението си на команденъ органъ, който е душата на войскитѣ. Тѣй, за лишенъ пѣтъ, се потвърди вѣчната истина, че *тамъ гдето офицеритѣ сж си туррили главата въ торбата и свирепо държатъ за дисциплината, като всъкога и всѣкжде сж първи въ борбата, тамъ подвигътъ* на капитанъ Хайдаръ ефенди, на полковникъ Дѣловъ, капитанъ Бояджиевъ, капитанъ Аджаровъ, капитанъ Исмаилъ бей и пр. не ще бждатъ рѣдки, нито изключителни.

Войскитѣ побеждаватъ, до когато сж водени отъ храбри, доблестни и знаещи дѣлото си офицери.

книжката „Боевете въ Източните Родопи отъ граница до гр. Кърджали въ войната съ турците презъ 1912 г.“.

